

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTINI O'QITISH FAKULTETI**

"Himoyaga tavsiya etilsin"

fakultet dekani

f.f.d. B.Abdushukurov

" " 2018-yil

5111200-O'zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta'lif yo'naliishi
4-bosqich 403-guruh talabasi **To'ychiyeva Nilufar Boyqobil qizining**
"O'quvchlarning insho yozish malakalarini takomillashtirish metodikasi"
mavzusida yozgan

B I T I R U V M A L A K A V I Y I S H I

Ilmiy rahbar

K.Mavlonova

O'zbek tilini o'qitish metodikasi
kafedrasi o'qituvchisi

Taqrizchilar:

F.Jumayev

O'zbek tilini o'qitish metodikasi
kafedrasi katta o'qituvchisi, f.f.n.

"Himoyaga tavsiya etilsin"

O'zbek tilini o'qitish metodikasi
kafedrasi mudiri

f.f.n. I.Azimova

" " 2018-yil

M.G'aznaboyev Toshkent viloyati

Yangiyo'l tumanidagi 34-sonli maktab
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

MUNDARIJA

Kirish.....	3-6
I bob. O‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirishning ilmiy-metodologik asoslari.....	
1.1.Ona tilini o‘qitishda o‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish muammosining ilmiy-metodik adabiyotlarda yoritilishi.....	7-10
1.2. O‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish yuzasidan umumiy o‘rta ta’lim maktablarining “Ona tili” va “Adabiyot” fanlari dastur va darsliklari tahlili.....	10-25
1.3.Bugungi kunda o‘quvchilarning insho yozish malakalari yuzasidan bilim, ko‘nikma va malakalarining holati.....	26-30
II bob. Ona tili darslarida o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini o‘stirish, insho yozish malakalarini takomillashtirish metodikasi.....	
2.1. Ona tili darslarida o‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish mazmuni.....	31-37
2.2. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning insho yozish malakalarini oshirishning innovatsion usullari.....	37-47
2.3. Insho matni ustida ishlash texnologiyasi.....	47-55
III bob. O‘quvchilarning insho yozish malakalarini oshirish samaradorligi	
3.1. Ona tili darslarida o‘quvchilarining insho yozish malakalarini oshirishga xizmat qiluvchi dars ishlanma namunasi.....	56-60
3.2. Tajriba-sinov ishlarining tahlili.....	60-63
Xulosa.....	64-65
Glossariy.....	66-68
Foydalilanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	69-72

KIRISH

Bitiruv malakaviy ishi mavzusining dolzarbliji. Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq ona tilini o‘qitishga katta ahamiyat berila boshlandi. Bunda 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan «O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi»¹ va yana bundan tashqari 2016-yil 13-mayda birinchi prezidentimiz tomonidan e’lon qilingan “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”²gi farmonda ham o‘zbek tili ravnaqini ta’minlaydigan, takomiliga xizmat qiladigan, dunyo miqyosidagi nufuzini oshiradigan, tilshunoslik sohasini rivojlantiradigan, til ta’limini takomillashtiradigan mutaxassis-kadrlar tayyorlash masalasi alohida tilga olinganlini fikrimizning yaqqol isbotidir. Ta’lim sohasidagi bu o‘zgarishlar ona tili o‘qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko‘plari ommaviy maktablarda amalga oshirilmoqda, ba’zilari hozircha sinovdan o‘tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o‘quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o‘quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, uning ko‘nikma, faoliyat, malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish metodikasiga ko‘proq ahamiyat berilmoqda. Ikkinchidan, ta’lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o‘sirish, mustaqilligini va o‘quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta’lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o‘qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda. Shunday qilib, fan sifatida ona tili o‘qitish metodikasining o‘z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo‘lib, bir qator fanlar o‘rtasida uning ma'lum o‘rni bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-tuyg‘ularni ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Til jamiyat a’zolarining bir-biri bilan o‘zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa,

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Конуни //Ўзбекистоннинг янги Конунлари: Тўплам. – Т., 1996. – Б. 20-30.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида” ги ПФ-4797 сонли Фармони. 2016 йил 13 май.

fikr shunchalkk aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelib chiqadi. Yozma ishlarni tashkil qilish darslari o'qish samaradorligiga ijobiy ta'sir qiladigan eng qulay usuldir. Ona tili darslarida o'tilgan mavzular asosida badiiy kitoblar axtarish, asar qahramonlarining nomlarini yozish, ularni tasvirlab berish, ijodiy rasm ishlash, fikri yakunlash uchun mos maqollar yod olish ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb metodik manba ekanligini aniqlash, ularning didaktik asosini belgilash ham mashg'ulotning predmeti hisoblanadi³. Insho - ijodiy ish: o'quvchidan faollik, qiziqish, fikr bildirishni talab qiladi. Material tayyorlash, uni tartibga solish, insho kompozitsiyasi va rejasi haqida o'yash, logik bog'lanishni belgilash, so'z, so'z birikmasini tanlash, gap tuzish va uni o'zaro bog'lash, imloni tekshirish kabi barcha murakkab ishlar o'quvchidan aqliy kuchini to'la ishga solish bilan birga o'z ma'naviy faoliyatini boshqarish ko'nikmasini ham talab etadi. Inshoda til nazariyasi nutq tajribasi bilan qo'shiladi. O'quvchi inshoni mustaqil, ijodiy hamda o'zi yozgani uchun ham yoqtiradi⁴. Ta'limg bosqichining barcha bosqichlarida bolalarning mustaqil tuzgan hikoyasi va inshoga alohida ahamiyat berilgan. Maktablar o'quvchilar nutqini o'stirish, aqliy, ijodiy o'sishiga mo'ljallangan dasturga o'tishi munosabati bilan uning ahamiyati yanada o'sdi. Og'zaki va yozma nutqni shakllantirish jarayonida o'quvchilar mavzuni tushunish va yoritish, o'z nutqini aniq fikrga bo'ysundirish, material to'plash, uni tartibga solish va joylashtirish, reja tuzish va reja asosida yozish, mazmunga va nutq vaziyatiga mos ravishda til vositalaridan foydalanish, yozgan inshosini takomillashtirish ko'nikmalari hosil qilinadi. Bulardan tashqari, «texnik» vazifalar ham amalga oshiriladi, ya'ni matnni yozishda imloviy va husnixatga e'tibor qaratish, matnni xat boshidan yozish, hoshiyaga rioya qilish kabi talablarga ham amal qilinadi.

Mamlakatimiz mustaqilligi davrida ona tilini mukammal o'rganish davr taqazosiga aylandi. Bu sohada amalga oshirilayotgan turli izlanishlar, ilmiy tadqiqotlar ona tili ta'limining rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shiladi.

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'limg tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori. – "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil, 21-aprel.

⁴ Madayev O. v.b. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant. –Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – 104 b.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning ma’naviy-marifiy masalalarga doir har bir chiqishlarida ajdodlar merosini qadrlash, ularning tafakkur mahsulidan unumli foydalanish, kitob mutolaasiga alohida e’tibor qaratish ta’kidlanadi, o’tmish-an’analar, axloqiy-ma’rifiy qarashlar bugunni yorituvchi mash’al sifatida e’tirof etiladi. “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz,” – degan so‘zлari biz uchun dasturulamal vazifasini o‘tamoqda⁵.

So‘nggi yillarda respublikamizda ta`lim jarayoniga yangi talablar qo‘yilmoqda. Ta`lim sohasiga oid qabul qilinayotgan qator qaror va buyruqlarda kelajak avlodning yetuk, barkamol bo‘lishiga, erkin shaxs sifatida tarbiyalanishiga, teran tafakkur egasi bo‘lishiga, nutqiy jihatdan mukammalligiga alohida ahamiyat berilgan. Asosiy maqsad ta`lim sohasini rivojlantirish, uni jahon andozalariga muvofiq keladigan darajaga yetkazishdir⁶. Mana shu maqsad asosida o‘quv maskanlarida ta`lim ishlarini yaxshilash talabi qo‘yildi. Ayniqsa, barcha ta`lim yurtlarida ona tilini o‘qitishni rivojlantirish va davr talabi darajasiga ko‘tarish eng muhim masalalardan biriga aylandi. Ona tili mashg‘ulotlarini davr bilan hamohang tarzda olib borish esa, shubhasiz, bu mashg‘ulotlarni yetuk saviyada tashkillashtirish lozimligini ko‘rsatadi. Bu o‘rinda mashg‘ulotlarni ilg‘or zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘tkazish mavzuning o‘quvchi ongiga chuqr singishiga, idrok etilishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan malakaviy bitiruv ishi uchun tanlangan **“O‘quvchilarining insho yozish malakalarini takomillashtirish metodikasi”** mavzusi til ta’limining dolzarb masalalaridan birining yechimiga bag‘ishlanganligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning predmeti. Ona tilini o‘qitishda o‘quvchilarining insho yozish malakalari mazmuni, uslubiy tavsiyalar.

⁵ Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi qarori. – “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil, 21-aprel.

Tadqiqot obyekti qilib ona tili ta’limi jarayonida o‘quvchilarning insho yozish jarayoni olindi.

Tadqiqotning maqsadi. Insho yozish orqali o‘quvchilarning aqliy va ijodiy faolligini oshirish, o‘quvchilarda insho yozish malakalarini takomillashtirishning samarali usul va yo‘llarini ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifasi:

tanlangan mavzu bo‘yicha adabiyotlarni o‘rganish, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning insho yozish holatini kuzatish va tahlil qilish;

insho yozish samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan yangi pedagogik texnologiyalar asosida dars ishlanmalar tayyorlash;

ona tili darslarida yozma ishlarni o‘tkazish uzasidan yo‘l-yo‘riqlar ishlab chiqish va o‘qituvchilar uchun tavsiyalar tayyorlash;

ona tilini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish usullarini tajribada sinab ko‘rish va uning natijalarini tahlil qilish.

Tadqiqotning yangiligi:

ona tili o‘qitishda o‘quvchilarning insho yozishga doir bilim, ko‘nikma va malakalari aniqlandi;

insho yozishda yo‘l qo‘yiladigan xatoliklarni bartaraf etish yuzasidan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqildi;

o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirishga qaratilgan usullar ishlab chiqildi.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilishi. Ushbu bitiruv malakaviy ishi kirish, uch bob, xulosa hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘lib, 70 sahifani tashkil qiladi.

I BOB. O'QUVCHILARNING INSHO YOZISH MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. Ona tilini o'qitishda o'quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish muammosining ilmiy-metodik adabiyotlarda yoritilishi

O'quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish muammosi quyidagi olimlar va o'qituvchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, bularning asosiy qismi boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan. A.Aliyev⁷, S.Dolimov⁸, S.Ismatov, Q. Ahmedov, B.Turdiyev, O.Madayev, K.Qosimova, R.Abdulahatova, N. Shukrullayeva, R.Inog'omova, N.Sattorovalarning⁹ nomzodlik dissertatsiyalari va usuliy qo'llanmalarida o'quvchilarni insho yozishga o'rgatishning ayrim jihatlari yoritilgan bo'lib, S. Dolimov, S. Ismatov, Q. Ahmedov, N. Shukrullayeva, R. Qayumovalar ona tili darslarida kichik-kichik insholarni o'tkazib turish g'oyalarini ilgari surdilar. "Insho o'tkazish haqida tavsiyalar" kitobida insho nazariyasidan bilim berish, ya'ni insho mavzusi, uning talabi, inshoda yoritiladigan asosiy fikr, inshoning qurilishi to'g'risida ma'lumotlar berish xususida fikr yuritiladi. Bu tadqiqotlarda o'quvchilarni insho yozishga doir malakalarga o'rgatish masalasi alohida maqsad qilib qo'yilmadi. Yuqori sinf o'quvchilarida insho yozish malakalarini takomillashtirish uchun ilmiy islar va shu kabilar kam qismni tashkil etib, ular quyidagilar: N.Sattorova "O'quvchilarda insho yozish malakalari takomillashtirish" nomli dissertatsiyasida faqatgina 5-sinf o'quvchilarini insho yozishga o'rgatish ko'zda tutilgan. O.Madayev, A.Sobirov, Z.Xolmonova, Sh.Toshmirzayeva, G.Ziyodullayeva, M.Shamsiyevalarning "Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant" nomli o'quv qo'llanmasida ham insho haqida ma'lumot, insho turlari va insho yozish

⁷ Алиев А. Ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилияти. – Т., 1991. – 40 б.

⁸ Долимов С. Таълимий баён ва иншо: Саккиз йиллик мактабнинг она тили ва адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. – Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1964. – 102 б.

⁹ Сатторова Н. Ўқувчиларнинг иншо ёзиш малакаларини такомиллаштириш (5-синфда она тили ўқитиш жараёнида): Пед. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 141 б.

uchun yo‘l-yo‘riq va ko‘rsatmalar berib o‘tilgan. Bu kitobda yozma ish turlari, insho haqida nazariy ma’lumot, insho mavzusini shakllantirish va tanlash, insho rejasini tuzish va tezis sifatida shakllantirish, inshoga epigraf tanlash, unga material to‘plash, insho yozishga tavsiyalar, insho yozish jarayonini tashkil etish kabi masalalar yoritilib berilgan. Y. Do‘sovaning “O‘quvchilarni insho yozishga o‘rgatish” nomli bitiruv malakaviy ishida ham o‘quvchilarda bog‘lanishli nutqni shakllantirishga oid ma’lumotlar yetarlicha keltirilgan. N. Saydaliyevning “O‘quvchilarda fikrlash qobiliyatini shakllantirish” nomli bitiruv malakaviy ishida o‘quvchilarni fikrlash qobiliyatini shakllantirishning usul va metodlari talab darajasida yoritib berilgan. “Til va ta’limning dolzarb masalalari” nomli maqolalar to‘plamida ham yozma nutqqa oid ko‘plab maqolalar yozilgan bo‘lib, ularda yozma nutqning turli shakllari va janrlari haqida mulohazalar yuritilgan. G. Ziyodullayevaning “Yozma ishlarda yo‘l qo‘yilgan xatolar ustida ishslashda pedagogik texnologiyalardan foydalanish” deb nomlangan maqolasida yozma ishlarda qo‘yilgan xatolarni bartaraf etish yo‘l-yo‘riqlari ko‘rsatib berilgan. M. Sa’dullayevaning “Insho yozma nazorat ishi sifatida” nomli tayyorlagan bitiruv malakaviy ishida inshoning shakl va turi, mavzu va mazmun masalalari muhokama qilingan. Boqijon To‘xliyevning “Adabiyot o‘qitish metodikasi” nomli o‘quv qo‘llanmasida adabiyot darslarida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini shakllantirishga doir fikrlar keltirilgan. S. Qurbonova (1-toifali ona tili va adabiyot o‘qituvchisi) ning “O‘zbek tili darslarida yozma ish turlari va ularni tashkil qilish uchun metodik tavsiyalar” nomli tayyorlagan referatida yozma ish turlari va diktant turlari yoritib berilgan hamda qo‘srimcha qilib o‘quvchilarga diktantni yozish usullari ham keltirilgan. Yozma ishlarni takomillashtirishga doir usul va metodlar “Til va adabiyot ta’limi”, “Umumta’lim fanlari metodikasi”, “Xalq ta’limi” “Ma’rifat” va boshqa gazeta va jurnallarda ham uchraydi va bularning barchasi darsning mazmunli va samarali o‘tishiga poydevor vazifasini bajaradi.

Rus metodistlari T.A.Ladijenskaya, M.R.Lvov, N.S.Chernousovalar tayanch hamda boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarni insho yozishga doir zarur bo‘ladigan malakalar, ularga o‘rgatish tizimi va usullarini yoritishga harakat qildilar. Biz ham o‘z faoliyatimiz davomida birinchi o‘rinda o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish,

bog‘lanishli matn tuza olish hamda insho yozish uchun material yig‘ish, insho mavzusini chuqur anglab yetish, mavzu va undagi asosiy fikrni tushunish malakalarini takomillashtirish, buning asosida insho rejasini tuza olish, uning hajmini chegaralay bilish, insho turlarini farqlay olish, inshoda fikriy izchillikni ta’minlash va fikrlarni ma’lum bir tartibga solish, inshoni tahrir qilish, o‘z xatolarini bartaraf qila olish kabi malakalarini shakllantirish, o‘quvchini mukammal insho yozishga o‘rgatish ishlarini qayta qurishda vosita sifatida yondashdik.

“O‘zbek tili” doimiy anjumani o‘n uchinchi yig‘ini materiallari ta’lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishning asosiy omillariga bag‘ishlandi¹⁰.

K.Mavlonovaning “Ona tili darslarida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini kamol toptirish”, “O‘quvchining yozma nutqi qanday shakllanadi?”, O‘quvchilar yozayotgan insholarning til xususiyatlari”, “O‘quvchi inshoni qanday yozmoqda?”¹¹ kabi maqolalarida insho yozish jarayonining bugungi kundagi muammosi yoritib berilgan: “...insholar tahlilidan ayon bo‘ladiki, o‘quvchilar ko‘tarinki ruhda fikr bayon qilishni talab etadigan mavzularda insho yozish chog‘ida o‘qish va adabiyot darslarida badiiy tasvir vositalari haqida, ona tili darslarida ekspressiv til hodisalariga doir nazariy hamda intuitiv hosil qiladigan bilim va tushunchalaridan kelib chiqqan holda badiiy uslubga yaqin tarzda insho yozish yoki matn yaratishga intiladilar. Ta’kidlash lozimki, amalga oshirilayotgan bilimlarni egallash darajasidagi ta’limiy tadbirlar pirovardida bu ishlar ular yozgan insholar badiiy uslubga yaqinlasha olayotgani yo‘q, bunga yoshlarga berilayotgan ushbu uslub unsurlari va sir-asrorlariga oid bilimlarning ozligi, ijod qilish, jumlanı ko‘rkamlashtirish ko‘nikmalarining yo‘qligi sababdir”. Muallif ushbu muammolarning yechimi sifatida quyidagilarga ahamiyat qaratish lozimligini ta’kidlaydi: “5–9-sinf o‘quvchilarining yozgan insholaridan ko‘rinadiki, «Vatan nima?», «Ona – ulug‘ zot», «Bahor – fasllar kelinchagi», «Zumrad bahor», «Mening kelajakdagi orzuyim» kabi mavzular yoshlarga ko‘tarinki ruh bag‘ishlaydi va bayonni badiylashtirish sari undaydi. Ushbu

¹⁰ Ta’lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishning asosiy omillari / “O‘zbek tili” doimiy anjumani o‘n uchinchi yig‘ini materiallari. – Toshkent: 2015. – 328 b.

¹¹ Til va adabiyot ta’limi – Тошкент, 2015 йил, №11. –Б.24- 25., Кадрлар тайёрлаш миллий дастури - “Ўзбек модели”нинг ажралмас қисми. Рес.илем.- амал. конф.мат. (1-қисм).Тошкент, 2016 йил. –Б. 248-249., Umumta’lim fanlari metodikasi –Тошкент, 2017 йил, №4. –Б. 6-8.

intilish o‘xshasa-o‘xshamasa badiiy tasvir vositalaridan, ma’noni kuchaytiruvchi til hodisalaridan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Zarur BKMning yetishmasligi esa ayrim uslubiy g‘alizliklarga, so‘zni (ayniqsa, juft so‘zlarni, tasviriy ifodalarni) xato qo‘llashga sabab bo‘ladi. O‘qituvchi o‘quvchilarining intilishlarini qo‘llab-quvvatlab, yo‘naltirib, ma’qul variantlarni ko‘rsatib, izohlab, yutuqlarni ta’kidlab, rag‘batlantirib tursagina, ular tomonidan yoziladigan insholarning sifatini oshirish, obrazlilikni ta’minlash yo‘llari bilan tanishtirib borish orqali esa balandparvoz jumlalardan xalos etish imkoniga ega bo‘ladi”¹².

Metodist olimlar R.Yo‘ldoshev va M.Rixsiyevalarning “Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi” deb nomlangan o‘quv qo‘llanmasi¹³da umumta’lim maktablarining yuqori sinf o‘quvchilari yozgan ijodiy yozma ishlardagi matniy xatolar aniqlanib, tasnif qilingan va har bir xato turi izohlangan, shulardan kelib chiqqan holda o‘quvchilarga matn yozishni o‘rgatish metodikasi bayon etilgan.

Xulosa qilib aytganda, insho yozish metodikasi o‘zbek tili o‘qitish metodikasi tarixida N.Sattorovaning nomzodlik ishidan tashqari, monografik tarzda tadqiq etilmagan.

1.2. O‘quvchilarining insho yozish malakalarini takomillashtirish imkoniyatlari umumiyo rta ta’lim maktablarining “Ona tili” va “Adabiyot” fanlari dastur va darsliklari tahlili

Ona tili va adabiyot fanlari ta’limi oldiga qo‘yilgan ijtimoiy talab o‘quvchi shaxsini fikrlashga, o‘zgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og‘zaki va yozma shaklda savodli bayon qila olishga, kommunikativ savodxonlikka o‘rgatishdan iborat. Shundan kelib chiqqan holda ona tili ta’limi oldiga mukammal shakllangan, mustaqil fikrlay oladigan, nutq va muloqot madaniyati rivojlangan savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qo‘yiladi.

¹² Mavlonova K. O‘quvchi inshoni qanday yozmoqda? Umumta’lim fanlari metodikasi. –Тошкент, 2017 йил, № 4. –Б. 6-8.

¹³ Йўлдошев Р., Рихсиева М. Иншолардаги матний хатолар, уларни тузатиш методикаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2018 йил. 132 б.

DTS talablariga ko‘ra o‘quvchilarda fikrni yozma shaklda bayon etish malakasini hosil qilish ona tili ta’limining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Ona tili va adabiyot o‘quv fanlari sifatida nutq imkoniyatlarini birlashtirib, o‘quvchining fikr ifodalash malakalarini rivojlantiradi. Uni tilimizning go‘zal olamiga olib kiradi, nutqni yaxshilash, boyitish, unga badiiy bo‘yoq berish, nafosat bag‘ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

5 – 9 sinflar

O‘quvchilar ona tili fanidan quyidagi bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashlari shart:

a) grammatikaga oid o‘zlashtiriladigan bilimlar: fonetika, leksikologiya, so‘zning tarkibi, so‘z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalar.

b) nutqni o‘stirish: birinchi yo‘nalish – o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirish (o‘quvchilarning o‘zлари uchun yangi bo‘lgan so‘zlarning ma’nosini va qo‘llanish doirasini aniqlash);

ikkinchi yo‘nalish – o‘zbek adabiy tili me’yorlarini o‘rganish, adabiy talaffuz me’yorlari (to‘g‘ri talaffuz me’yorlari, so‘z birikmalari va gap tuzish me’yorlari, so‘z turkumlari va sintaktik tuzilishlarining uslubiy imkoniyatlari, xususan, sinonimikasi) shuningdek, lug‘aviy sinonimika va qo‘sishchalarining sinonimikasi hamda, umuman, grammatik sinonimika bilan tanishish;

uchinchi yo‘nalish – o‘quvchilarda fikrni og‘zaki va yozma bog‘lanishli bayon qilish malaka va ko‘nikmalari shakllanadi.

Ona tili ta’limi natijasida o‘quvchilar egallagan bilim, ko‘nikma va malakalar uch parametrli standart ko‘rsatkichlar asosida tekshiriladi va aniqlanadi.

1. O‘qish texnikasi. Bu parametr orqali o‘quvchining notanish bo‘lgan matnni ifodali o‘qiy olish ko‘nikmasi aniqlanadi. Bunda miqdoriy ko‘rsatkich sifatida ifodali o‘qish tezligi, ya’ni berilgan matndan minutiga nechta so‘z o‘qiy olish ko‘rsatkichi olingan. Sinfdan-sinfga o‘tish davrida miqdoriy ko‘rsatkichdagi so‘zlarning soni oshishi bilan birga berilgan matnni o‘qishdagi talablar ham bolaning yoshiga monand ravishda ortib boradi.

2. O‘zgalar fikrini va matn mazmunini anglash malakasi bolaning og‘zaki bayon qilinayotgan o‘zgalar fikrini hamda yozma matn mazmunini anglay olish darajasini aniqlash maqsadida kiritilgan. Buparametr o‘zgalar fikrini va matn mazmunini anglash hamda uni og‘zaki qayta bayon qila olish darajasini aniqlaydi.

3. Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi (tugal fikr ifodalangan matn) murakkab jarayon bo‘lib, ona tili ta’limining maqsadi shu parametrda mujassamlashadi. O‘quvchining ona tili ta’limi jarayonida egallagan ko‘nikma va malakalari u yaratgan matnda aks etadi. Bu parametr bo‘yicha ta’lim sifatining natijasini baholashda o‘qituvchi tomonidan o‘quvchi egallagan quyidagi ko‘nikmalarning darajasi aniqlanadi:

- a) fikrning mantiqiy izchilllikda ifodalanganligi;
- b) fikrlash, mavzuning murakkablik darajasi (sodda, murakkab, aniq, mavhum va hokazo);
- v) tavsifning mavzuga muvofiqligi va tavsifning qiymati;
- g) tavsifda tilning ifoda vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish darajasi;
- d) imloviy (yozma) savodxonlikning sifati.

5-sinf o‘quvchilari yozma nutq bo‘icha quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi shart:

Yozma adabiy nutq, og‘zaki adabiy nutq kabilarni izohlay olishi; matn yaratish darajasida gap tuzish; mustaqil gaplarni o‘zaro bog‘lay bilish, gapda so‘z tartibini to‘g‘ri belgilash; matnda xat boshining yaxlitligi va fikr izchilligi, muhokama elementli matn yaratish; fikrni yozma ravishda bayon etish (miqdoriy ko‘rsatkich – 10-12 gap); tinish belgilaridan (undalmali gaplarda), uyushiq bo‘laklarda, ajratilgan izoh bo‘laklarda, undalmalarda va qo‘shma gap qismlarini bog‘lashda, ko‘chirma gapda, dialogda to‘g‘ri foydalanish; grammatik atama va tushunchalardan, qoida va ta’riflardan matn yaratish jarayonida foydalanish; o‘rganilgan gap qurilishlariga mos keladigan matn yaratish;

6-sinf o‘quvchilari yozma nutq bo‘yicha quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi shart:

Leksikologiya va morfologiya bo‘yicha egallangan ko‘nikmalarni og‘zaki va yozma nutqda to‘g‘ri qo‘llash; nutqda o‘zbek adabiy tili grammatikasining me’yor va imkoniyatlariga rioya qilish; sinonimlar, omonimlar, antonimlar va paronimlardan foydalanish talablariga rioya etish; qisqartma otlarni to‘g‘ri yozish va qo‘llash; gapda so‘z tartibiga amal qilish. Rivoya-matn, tasvir-matn tuzish. Tabriknoma, ma’lumotnama yozish; fonetik, lug‘aviy, morfologik, sintaktik, uslubiy tahlil qilish; fikrni yozma ravishda bayon etish (miqdoriy ko‘rsatkich 12-14 gap).

7-sinf o‘quvchilari yozma nutq bo‘yicha quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi shart:

O‘zlashtirma gap va undagi tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llay olish; ega bilan kesim orasida, dialogda tinish belgilarini ishlata olish; mustaqil va yordamchi so‘z turkumlari bo‘yicha egallangan ko‘nikmalarni yozma va og‘zaki nutqda to‘g‘ri qo‘llash; fikrni yozma ravishda bayon etish (miqdoriy ko‘rsatkich: 14-16 gap); sifat ko‘rsatkichlari: gaplarda fikrni aniq, mantiqiy izchillikda yoritish; mustaqil gaplarni, qo‘shma gap qismlarini, uyushiq bo‘laklarni o‘zaro bog‘lashda teng va ergashtiruvchi bog‘lovchilardan, matniy sinonimlar va boshqa vositalardan foydalana olish; xatboshilarni to‘g‘ri ajratish, matniy sinonimlarni ishlata bilish; fikr izchilligini ta’minlash; ariza yozish so‘z ishlatishda nutq uslublari doirasidagi qoidalarga amal qilish.

8-sinf o‘quvchilari yozma nutq bo‘yicha quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi shart:

Fikrni yozma shaklda bayon etish. (Miqdoriy ko‘rsatkichi 20-25 gap). Sifat ko‘rsatkichlar- matnda bog‘lovchi vositalardan to‘g‘ri foydalanish; matn yaratish jarayonida o‘zbek adabiy tili grammatikasining me’yor va imkoniyatlariga rioya qilish; so‘zlashuv nutqi bilan kitobiy nutq me’yoriga amal qilish; gapda so‘zlarni to‘g‘ri joylashtirish; o‘zgargan tartibdan to‘g‘ri foydalanish; ikki bosh bo‘lakli va bir bosh bo‘lakli gaplardan sintaktik sinonimlar tarzida foydalanish; bayon, insho, ish qog‘ozlari (xabar, ma’lumotnama, ariza, hisobot, tarjimai hol) yozish; yozish uchun material to‘play olish; to‘plangan materialni tizimga sola bilish; sodda va murakkab reja tuza bilish; yozma ishga epigraf tanlay olish; ishga qiziqarli

epizod qo'sha olish; dialogli parchalar kiritish; tinish belgilarini o'rinli ishlata olish; matnni tahlil qila bilish; matniy sinonimlarni ishlata bilish.

9-sinf o'quvchilari yozma nutq bo'yicha quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi shart:

Fikrni yozma shaklda bayon etish bo'yicha: Miqdoriy ko'rsatkich 25-30 gapdan iborat bo'lgan tugal matn (fikr ehtiyoji bilan bog'liq mavzu asosida) yaratish. Sifat ko'rsatkichlar—matndagi gaplarni mazmunan o'zaro bog'lash, fikr izchilligini ta'minlash, o'rganilgan ifoda vositalarini o'rinli qo'llash va ularning uslubiy imkoniyatlaridan foydalanish; ish qog'ozlari (ariza, ma'lumotnama, ishonch xati, ixcham hisobot, axborot, taqriz kabilalar)ni yozish;

Muhokama matn yaratish. Fonetik, lug'aviy, morfologik, sintaktik, uslubiy tahlil qilish. Bayon, insho yozish, yozma ish uchun material to'plash, to'plangan materialni tizimga solish, sodda va murakkab reja tuzish, yozma ishga epigraf va ma'lum asarlardan sitatalar tanlash, qiziqarli epizod qo'shish, xatboshilarni to'g'ri belgilash, dialoglarni to'g'ri ajratish, dialogning muallif so'zi qismida qahramonning ruhiyatini ochuvchi, uni tavsiflovchi so'zlarni berish, gaplarni va matn parchalarini o'zaro bog'lovchi leksik-grammatik vositalarni to'g'ri qo'llash hamda matnni tahlil qilish.

O'quvchilarning matn yaratish va matn ustida ishlashlari mashg'ulotning ikkinchi, to'rtinchi bosqichlarida va sinfdan tashqari beriladigan topshiriqlarda markaziy o'rinni egallaydi.

Matnlar xilma-xildir. Ularning aniq tur va ko'rinishi qisman darslikda berilsa, asosan, o'qituvchi tomonidan belgilanadi. Dastur o'qituvchiga darslikdagi barcha matnlarni o'z didi, talabi, sharoitga qulayligiga ko'ra bemalol almashtirish, o'qitish jarayonini tom ma'nodagi ijodiylik va izlanuvchanlik asosida qurishga to'liq imkoniyat beradi. O'quvchilar yaratishi lozim bo'lgan matnlar bir necha xildir. Ulardan asosiyлари:

1. Mashg'ulotda hosil qilingan bilim va ko'nikmani amalda qo'llab matn yaratish. Bunday matnlar ikki va uchta gapdan iborat bo'lishi, monolog va dialog

tarzida, qisqagina tasvir yoki hikoya shaklida bo‘lishi mumkin. Ularning aniq shaklini o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchining o‘zi tanlashi kerak.

2. Berilgan mavzu asosida tasvir (kichik insho) yaratish. Bundaytasvirlar yozma va og‘zaki ko‘rinishlarda o‘quvchilarning yosh va malaka darajasiga mos mazmun hamda hajmda bajarilishi lozim.

3. Insho-matnning oliv ko‘rinishi. Dastur quyidagi insho turlaridan foydalanishni ko‘zlaydi: a) ilmiy insho (til, tarix, biologiya va boshqa fanlardan har bir fan uchun xos bo‘lgan biror mavzu yoki masalani ochish); b) ilmiy-badiiy insho (badiiy asar, yozuvchi ijodi, adabiy jarayonlar tahliliga bag‘ishlangan insholar); v) badiiy- ijodiy insholar (san’at asarini o‘rganishdan o‘quvchining hosil qilgan shaxsiy kechinmalarini tasviri); g) tasviriy insho (narsa, shaxs, manzara va h.k. tasviriga bag‘ishlangan insho); d) erkin mavzudagi insho.

Matn ustida ishslash ona tili mashg‘ulotlarida asosiy o‘rinni egallaganligi sababli, 8-sinfning boshida «Ijodiy matn. Insho va uning turlari» bo‘limi kiritildi. Bu bo‘lim o‘quvchilarning 1—7 sinflarda matn ustida olib borgan ishlarini umumlashtirib, ularni yuqori sinfda, litsey va kollejlarda ancha murakkab insho ustida ishslashga tayyorlaydi. Bu bo‘lim mashg‘ulotlari deduktiv-induktiv usulda tashkil etilishi mumkin.

“...Buyuk davlat, buyuk kelajagimizga erishish uchun oqil, ma’rifatli, ayni paytda o‘zining o‘tmishi, ulug‘ qadriyatlari, millati bilan faxrlanadigan va kelajakka ishonadigan insonlarni tarbiyalashimiz kerak”¹⁴ligini har bir ustoz-murabbiy chin yurakdan his qilmog‘i lozim. Buni o‘quvchilarga tez va oson yetib borishini ta’minlash desa, bizga ona tili va adabiyot fani yordamga keladi. Chunki, ona tili va adabiyot fanining bosh vazifasi komil insonni tarbiyalashdir. O‘z shaxsiyati va asarlari bilan insonlarga ibrat bo‘la oladigan, insonlarga ma’rifat nuri ularashadigan buyuk shaxslarning, siymolarning hayoti va faoliyatini o‘qib-o‘rganish adabiyotning asl mohiyatini tashkil etadi.

Ona tili esa o‘qish va yozish sohasidagi ko‘nikma va malakalarini shakllantiruvchi, nutq madaniyati va mahoratini rivojlantiruvchi,o‘z ona tiliga mehr-

¹⁴ Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.

muhabbatni qaror toptiruvchi sohadir. Bola o‘qish ko‘nikmalarini egallashi bilan bir qatorda o‘z ona tilini o‘rganishi zarur. Chunki ona tili bilimdonlikning, aql -idrokning kalitidir. Ona tili boshqa fanlarning vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o‘rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg‘otishda ham alohida rol o‘ynaydi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o‘qigan bola o‘zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi. Maktabda o‘quv predmeti sifatida o‘z ona tilini o‘rganishning tizimi yuzaga kelgan bo‘lib, bu tizim o‘zida tilning barcha tomonlarini, tilning barcha sathlarini, ya’ni fonetika, leksika, so‘z yasalishi, grammatika (morphologiyava sintaksis), punktuatsiya, morfemika, uslubiyatning o‘zaro ichki bog‘lanishlarini qamrab olgan.

Maktablarda ona tili o‘rgatishning mazmun-mohiyati jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida O‘zbekiston Respublikasining maktab oldiga qo‘ygan vazifasiga moslangan. Bu vazifalar ko‘pqirrali bo‘lib, ularni bajarish o‘quvchilar ongini o‘stirishga, ularga g‘oyaviy-siyosiy, axloqiy, estetik, mehnat tarbiyasini berishga yo‘naltirilgan. Ona tilini o‘rgatish natijasida o‘quvchilarda o‘z fikrini grammatik to‘g‘ri, uslubiy aniq, mazmunli, ohangga rioya qilib ifodalay olish va uni imloviy to‘g‘ri yoza olish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bu vazifa o‘quv predmeti sifatida o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, o‘quvchini shaxs sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan umumta’lim vazifalari bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi. Ona tili kursida beriladigan bilimlar mazmunini o‘zbek tilining tovush tuzilishi va yozma nutqda tovushlarni ifodalash usullari haqidagi (fonetik va grafik); so‘zlarning o‘zgarishi, gapda so‘zlarning bog‘lanishi haqidagi (grammatik, ya’ni morfologik va sintaktik); so‘zning morfemik tarkibi va so‘z yasalish usullari haqidagi (so‘z yasalishiga doir); so‘zlarning leksik-semantik guruhi haqidagi (leksikologik); o‘zbek tili to‘g‘ri yozuv tamoyillari va tinish belgilarning ishlatalishi haqidagi (orfografik va punktuastion) bilimlar tashkil etadi. Bu bilimlar, birinchidan, grammatik, fonetik, so‘z yasalishiga oid tushunchalarda, ikkinchidan, grafik, orfografik, punktuation qoidalarda namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘zbek tili kursi fonetik, grafik, morfologik, sintaktik va boshqa ko‘nikma va malakalarni ham o‘z ichiga oladi.

Insho haqidagi ma'lumot 8- sinf hamda 9-sinf “Ona tili” darsligida berilgan bo‘lib, 8-sinfda 5 soat ajratilgan¹⁵.

T/r	Dars raqami	Mavzular nomi	Ajratilgan soat
1.	8-dars	Ma'lumotnoma matni va ijodiy-tavsifiy matn	1
2.	9-dars	Insho-ijodiy mehnatning oily ko‘rinishi	1
3.	10-dars	Insho turlari	1
3.	11-dars	Adabiy va adabiy-ijodiy va mavzulardagi insholar	1
4.	12-dars	Erkin mavzudagi insholar	1
5.	13-dars	Inshoga epigraf tanlash	1

8-sinfda insho turlari bilan tanishtirish ko‘zda tutiladi².

O‘quvchilar insho ijodiy ishning oddiy ko‘rinishi, ilmiy, badiiy, erkin, ramziy insholar, ilmiy insho turlari, adabiy insholar hakida ma'lumotlarga ega bo‘lishadi.

Yangi avlod darsliklaridan, H.Ne’matov, N.Mahmudov, MAbduraimova, R.Sayfullaevalarning 8-sinflar uchun mo‘ljallangan «Ona tili» darsliklarida ijodiy matn, insho va uning turlariga 6 soatlik dars ajratilgan. Unda 8-dars «ma'lumotnoma» matni va ijodiy tavsifiy matn muhokamasiga yo‘naltirilgan bo‘lib, mualliflar mavzuni o‘quvchi ongiga yetkazishda, bilishning 10 xil usullari orasida eng qiziqarlisi bo‘lgan qiyoslash va farqlash usulidan foydalanilgan. Matn turlarini qiyoslash va farqlashni o‘rganish uchun tavsiya qilingan 30-mashq ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchisi ijodiy tavsifiy matn, ikkinchisi esa ma'lumotnoma matni turlariga tegishli. Navbatdagi 31-32-mashqlar o‘quvchi tomonidan egallangan BKMLarni takrorlash va amaliyatga tatbiq etish maqsadlariga xizmat qiladi. Shuningdek, darslikdagi 9-dars «Insho- ijodiy mehnatning oliy ko‘rinishi», 10-dars«Insho turlari», 11 -dars “Adabiy va adabiy —ijodiy mavzulardagi insholar”, 12-dars «Erkin mavzudagi insholar», so‘ngga 13-dars esa «Inshoga epigraf tanlash»¹ mavzusini yoritishga bag‘ishlanishi o‘quvchini izchil va uzluksiz fikrlashga, kuzatish va tanlashga yo‘naltiradi, uni o‘zi

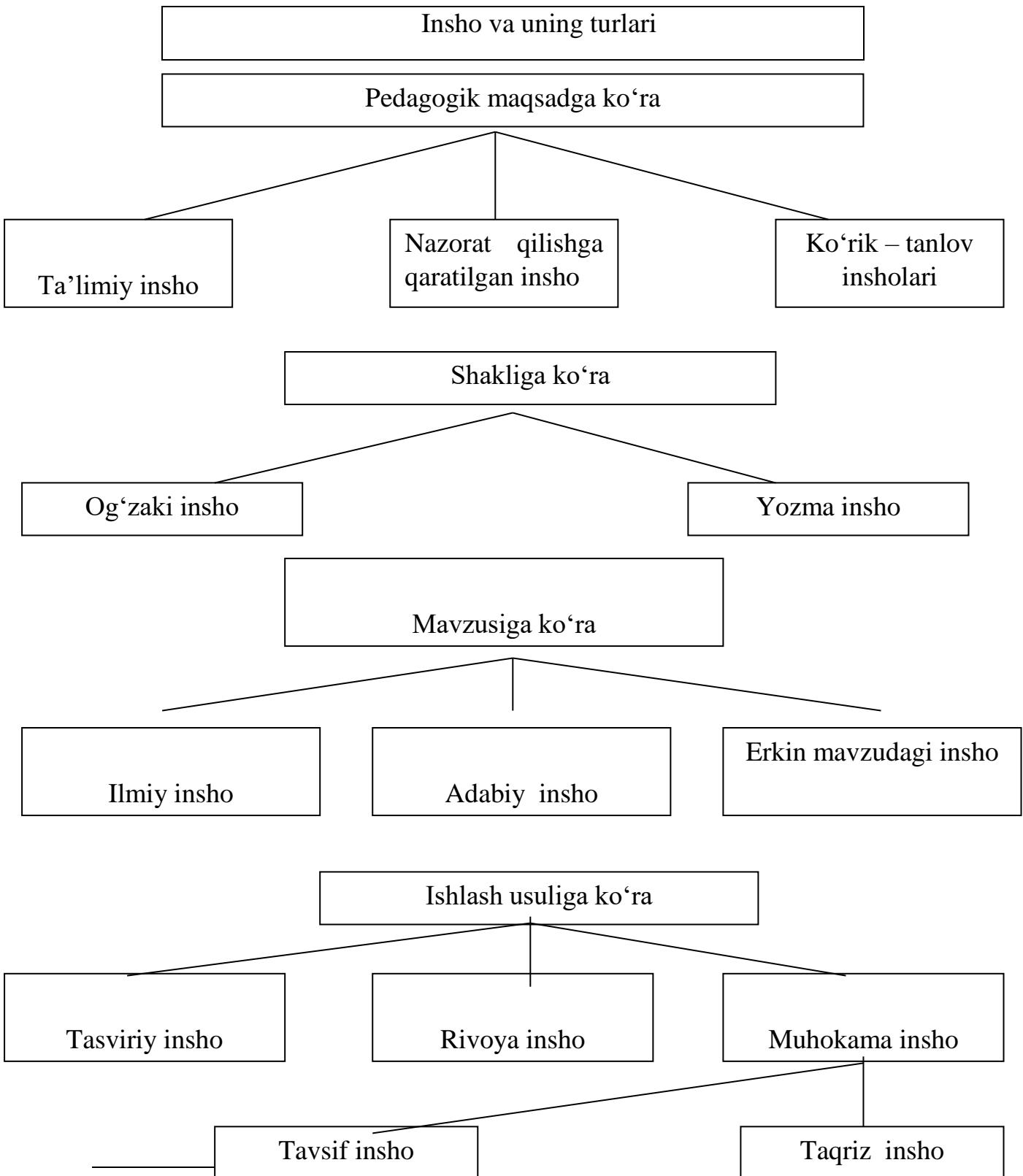
¹⁵ Kompetensiyaga yo‘naltirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi: Ona tili, adabiyot, o‘zbek tili (5-9 sinflar). Toshkent. 2016.

² Qodirov M., Ne’matov H., Abduraimova M., Sayfullaeva R. Ona tili. 8-sinf, T.2006

¹ Qodirov M., Ne’matov H., Abduraimova M., Sayfullaeva R. Ona tili. 8-sinf, T.2006. 14-21-bet.

yaratgan matnda mantiqiy va mazmuniy uyg‘unlikni ta’minlash, matnni maqol va hikmatli so‘zlar, iboralar bilan boyitish, matn mazmuniga xos va mos bo‘lgan epigraflar tan lashga odatlantiradi.

Insholar quyidagi turlarga bo‘linadi:²



² Jalolova L. Yozma nutq o‘sirish metodikasi.(ma’ruza matni), Andijon, 2009 -yil, 27-bet

8-dars. Ma'lumotnoma matni va ijodiy-tavsifiy matn. (1 soat)

30-mashq. Ikkala matnni qiyoslab, shakl va mazmundagi o'xhash va farqlarni ayting. Buning sababini tushuntiring va savollarga javob bering.

ALISHER NAVOIY

*Besh asrkim nazmiy saroyni,
Titratadi zanjirband bir she'r.
Temur tig'i yetmagan joyni,
Qalam bilan oldi Alisher.*

(A. Oripov)

Ha. Bu «zanjirband sher»ning she'rlari shuhrati necha asrlar« beri jahonni maftun etib kelyapti. G'azallari porloq quyosh singari uning betakror nazmi oldida hatto Sa'diy va Hofizning she'riy osmonidagi yulduzlari xira tortdi. «Nizomiy panjasiga panja urib» bun» qilgan «Xamsa»si «Panj Ganj» shuhratiga soya soldi. Forsigo 'ylar turkiy tilda yozganligidan shukronalar aytdilar.

ALISHER NAVOIY

Buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy 1441-yil tug'ilди. Shoirning she'rlари XV asрning 60-yillaridаго mashhur bo'la boshлади. Shoirning ilk devonлари bundan darak berib turibди. Yillar o'tishi bilan Alisher Navoiy asarlarining shuhrati orta bordi va butun jahonga tarqaldi. Yevropa va Osiyodagi barcha davlatlar Alisher Navoiy kitoblarining yoyilishi, ularning o'nlab tillarga tarjiba qilinganligi buning dalilidir.

Ma'lumotnoma matnidagi bo'lib o'tgan voqeа-hodisa yoki mavjud holat haqida oddiy axborot beriladi. Bunday martnda so'zlarning ko'chma ma'nolaridan, tilning badiiy-tasviri vositalaridan deyarli foydalanilmaydi, voqeа-hodisa oddiy va aniq bayon qilinadi. Ijodiy-tavsiifiy matn so'zlovchi yoki yozuvchi tormonidan ijodiy ravishda bayon eltilgan voqeа-hodisa, narsa yoki shaxsni ng tasviri yoki xabar, ma'lumotning ijodiy-tavsiifiy bayonidir. Ma'lum vooqeа-hodisalarga, narsa va

shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar, dalillar bilan ta’riflash, izohlash ijodiy-tavsifiy matnga xos xususiyatlardandir.

9-dars. Insho-ijodiy mehnatning oliy ko‘rinishi (1 soat)

Darslikda insho – ijodiy mehnatning oliy ko‘rinishi ekanligi, unda o‘quvchi ma’lum bir mavzuni mustaqil ravishda ochib bera olish, fikrlarini yozma shaklda to‘g‘ri, ravon savodli hamda izchil keltira olishi kerakligi haqidagi ta’rif keltiriladi. Insho yozish murakkab jarayon bo‘lib, unda o‘quvchi o‘z bilimlari, dunyoqarashi va tafakkurini namoyish etadi hamda u kichik bir ijodiy asar hisoblanadi. Insho o‘quvchi ma’naviyati va ma’rifati ko‘zgusidir. Chunki unda o‘quvchining bilimlari, histuyg‘ulari va fikrlari o‘z aksini topadi. Tom ma’noda insho o‘quvchining ijodiy va aqliy mehnati mahsulidir.

Didaktik maqsadlarga ko‘ra insho 2 xil, ya’ni: ta’limiy va sinov insholariga ajraladi.

1. *Ta’limiy insholar* sinfda yoki uyda o‘quvchi tomonidan yozilib, ijodiy fikr yuritishga, mavzuni to‘g‘ri bayon qilishga qaratiladi. Bunday insholar bilimni aniqlashga emas, bilim berishga yo‘naltiriladi.

2. *Sinov insholari* esa o‘rganilgan mavzularga doir bilimlarni sinash hamda baholash maqsadida nazorat ishi sifatida imtihonlarda, ko‘rik-tanlovlarda o‘tkaziladi. Sinov insholari olingan bilim, ko‘nikma va malakalarni baholashga xizmat qiladi.

10-dars. Insho turlari (1 soat)

Insholar mazmun-mohiyatiga ko‘ra darsliklarda 3 turga ajratib ko‘rsatiladi:

1. Adabiy mavzudagi insholar.
2. Adabiy-ijodiy mavzudagi insholar.
3. Erkin mavzudagi insholar.

Ilmiy manbalarda esa insho mazmun-mohiyatiga ko‘ra 2 xil, ya’ni: adabiy mavzudagi va erkin mavzudagi insholarga ajratiladi. Adabiy va adabiy-ijodiy mavzudagi insholar mohiyatiga ko‘ra yaqin bo‘lganligi sababli ba’zi manbalarda birlashtirib beriladi.

Nazariy ma’lumotlardan so‘ng mavzuga oid mashq va topshiriqlar beriladi. Mashq va topshiriqlarning barchasi mavzuni mustahkamlashga qaratilgan.

11-dars. Adabiy va adabiy-ijodiy mavzudagi insholar (1 soat)

Ilmiy manbalarda esa insho mazmun-mohiyatiga ko‘ra 2 xil, ya’ni: adabiy mavzudagi va erkin mavzudagi insholarga ajratiladi. Adabiy va adabiy-ijodiy mavzudagi insholar mohiyatiga ko‘ra yaqin bo‘lganligi sababli ba’zi manbalarda birlashtirib beriladi.

Adabiy mavzudagi insholar ta’lim dasturida qayd qilingan, dars jarayonida o‘tilgan mavzular yuzasidan yoziladigan, darslar va darsliklardagi ma’lumotlarga o‘quvchining munosabati, shaxsiy fikrlari ifodalanadigan, ijodiy yondashuv asosidagi yozma ishdir. Adabiy mavzudagi insholar o‘quvchilarda badiiy nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi.

12-dars. Erkin mavzudagi insholar (1 soat)

Erkin mavzudagi insholar ijtimoiy hayotning muhim masalalari, milliy qadriyatlar, urf-odatlar va ma’naviy-ma’rifiy mavzularda ko‘proq yoziladi. Bu xildagi insholar o‘quvchilarda axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashini, fikr va mulohazalarini aks ettiruvchi, ijodkorlik qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Erkin mavzudagi insholar adabiy va adabiy-ijodiy mavzudagi insholardan murakkab hisoblanadi. Chunki, adabiy va adabiy-ijodiy insholarning manbai kitob bo‘lsa, erkin mavzudagi insholarning asosiy mavzusi serqirra hayotdir. Bu kabi insholarda o‘quvchilarning o‘zligi namoyon bo‘ladi.

13-dars. Inshoga epigraf tanlash (1soat)

Epigraflar uchun yuqorida aytib o‘tganimizdek, xalq maqollaridan, matal va hikmatli so‘zlardan, buyuk kishilarning fikrlaridan, shuningdek, badiiy asarlardan olingan sitata (parcha)lardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Olingan epigraflarda aniqlik va qisqalik, lo‘ndalik bo‘lmog‘i darkor. Yarim yoki bir sahifalik epigraflar inshoning mazmuniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi tabiiy. Keltirilgan epigraflar imlo qoidalariga mos ravishda varaqning yarmidan oxiriga qarab yoziladi. Aksariyat holatlarda ular qo‘shtirnoqqa olinmaydi, biroq undan so‘ng epigraf olingan manba yoki muallifning ism-familiyasi, albatta, ko‘rsatilishi shart. Masalan: «Avaz O‘tar

ijodida ozodlik, ilm-fan va madaniyatning targ‘ib qilinishi», degan mavzu uchun quyidagicha fikrni epigraf sifatida tanlash mumkin: Ilm baxt keltiradi (xalq maqoli)¹⁶.

Nazariy ma’lumotlardan so‘ng mashq va topshiriqlar berilgan. Bularning barchasi insho nazariyasini mustahkamlashga qaratilgan.

Insho haqidagi ma’lumotlar 9-sinf ona tili darsligida ham berilgan bo‘lib, bu mavzu uchun Isoat ajratilgan, xolos. Insho haqida nazariy ma’lumotlar berish bilan birga mashq va topshiriqlarda uni mustahkamlash asosiy o‘rinni egallaydi. Lekin mashqlarning soni ancha ko‘p. Ajratilgan soat esa kam. Insho yozish ancha murakkab jarayon bo‘lib, bir mavzu asosida insho yozish, uning mohiyatini ochib berish ma’lum bir vaqt ni hamda o‘quvchida kuchli bilim salohiyatini talab qiladi. Ajratilgan bir soatda quyidagi mashqlarning barchasini bajarishning iloji yo‘q, albatta. Shu sababli mashqlar sonini kamaytirish yoki ajratilgan dars soatini ko‘paytirish kerak.

T/r	Dars soati	Mavzular nomi	Ajratilgan dars
1	64-dars	Insho nazariyasi haqida ma’lumot	1

64-dars. Insho nazariyasi haqida ma’lumot (1 soat)

1-topshiriq. Insho haqida bilganlaringizni so‘zlab bering.

2-topshiriq. Inshoga qanday reja tuziladi? Shu to‘g‘risida so‘zlang.

Insho arabcha so‘z bo‘lib, «yuzaga keltirish», “yozuv”, “ijod” kabi ma’nolarni bildiradi. Insho qoralama (xomaki) va oq nusxalardan iborat bo‘ladi. Insho yozish uchun sodda va murakkab ko‘rinishlarda reja tuzib olinadi.

248-mashq. Quyidagilami ko‘chiring, insho yozayotganingizda ularga e’tibor bering.

1. Insho mavzusini aniqlash. Nima haqida yozish lozimligini puxta o‘ylab olish.
2. Insho mavzusi bo‘yicha materiallar to‘plash. Masalan, yozuvchi, uning hayoti va ijodi, insho yozmoqchi bo‘lgan asar, uning yozuvchi ijodida tutgan o‘rni, asar

¹⁶ Qodirov M.v.b. Ona tili. Umumiyo‘rtta ta’lim maktabalarining 8-sinf uchun darslik. – T.: Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2014. – 144 b.

mavzusi, g‘oyaviy yo‘nalishlari, asar qahramonlari, ularning xarakteri ustida bosh qotirish.

3. Inshoga reja tuzib olish.
4. Reja asosida insho yozishga kirishish, fikrlarning aniq va lo‘nda shaklda berilishiga e’tibor berish.
5. Fikrlarning izchilligini saqlash.
6. Inshoning qoralama nusxasi tayyor bo‘lgach, uni qayta o‘qib chiqish.
7. Inshoning tiliga, imlosiga alohida diqqat qilish.
8. Mavzu yetarlicha yoritilganmi? Inshoning mazmuni talabga javob beradimi? Unda ortiqcha so‘z va iboralar yo‘qmi?
9. Yozilganlarni oqqa ko‘chirish.

249-mashq. Quyidagi sodda reja asosida insho yozishga hozirlaning.

Mavzu: ISTIQLOLIM – ISTIQBOLIM

Reja:

1. Ota-bobolarimizning asriy orzulari.
2. Istiqlol ne’matlari.
3. Kelajak — yoshlarniki.

250-mashq. Quyida berilgan insho turlari haqida fikrlashing va ulardan keyingi darsda berilgan topshiriqni bajarishda ijodiy foydalaning.

RIVOYA INSHO

Biror voqeani izchil tasvir etishda rivoya elementi qo‘llaniladi. Hayotdagи ayrim voqealar, hodisalar, masalan, bayramlar, turli xil marosimlar, ekskursiyalar, safar taassurotlari bunday ko‘rinishdagi insholar uchun material bo‘lib xizmat qila oladi. Rivoya-insho yozish uchun insho yozayotgan shaxs voqealarni shaxsan boshidan kechirgan yoki eshitgan bo‘lishi lozim. Bundan tashqari, o‘quvchi voqealarni eslashi, rasmlardan foydalanishi ham mumkin.

MUHOKAMA INSHO

Bunday turdagи insholar uchun sinfda o‘tkazilgan bahs, munozara material vazifasini o‘taydi. Muhokama-inshoda o‘quvchidan o‘z fikrini asoslash va dalillash maqsadida mantiqqa jiddiy e’tibor berishi, mustaqil fikrlashi va muhokamada faol

ishtirok etishi talab qilinadi. Masalan, “Vatanni asrab-avaylash deganda nimani tushunaman?”, “Baxt nima?”, “XXI asr insoniyatga nimalar olib keladi?” kabi mavzularda bahs uyushtirish mumkin.

TASVIRIY INSHO

Bunday insholarda narsa va hodisalar, shaxslarga xos belgilar, ularning boshqalaridan farqlari ko‘rsatiladi, taqqoslanadi. Emotsionallikni hosil qilish uchun kishilar portreti va manzaralar tasviri badiiy ifodalanadi, o‘xshatishlar, sifatlashlar ishlataladi. Shuningdek, unda oddiy tasvir elementlaridan ham unumli foydalaniladi. Shaxslar va manzaralar ko‘z oldiga keltirilib, ularning timsollari gavdalantiriladi. Tasviriy-insholar o‘quvchilarning fikrini o‘stiradi ulardagи kuzatuvchanlik qobiliyatini rivojlantiradi va yozma nutqini kengaytiradi.

251-mashq. Matnni o‘qing. Siz ham “**Mening Vatanim**” mavzusida insho yozish haqida o‘ylab ko‘ring.

252-mashq. Uch guruhgа bo‘lining. Quyidagi mavzular bo‘yicha reja tuzing va insho yozishga tayyorlaning.

1. *Hunar — zar, hunardan rizqing unar.*
2. *Ilm baxt keltiradi.*
3. *O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat.*

254-mashq. Matnni o‘qing. “llm - insoniyat gavhari” mavzusi uchun epigraf tanlang.

Epigraf tanlangan mavzuga qarab har tomonlama mos keluvchi, unga ohangdosh tarzda jaranglovchi hikmatli so‘z, taniqli shaxslarning so‘zлari, maqol yoki matallardan iborat muqaddima so‘z sanaladi. Epigraf ixtiyoriy bo‘lib, mavzuga g‘oyaviy jihatdan to‘la-to‘kis mos kelishi lozim. Unda aniqlik va qisqalik, lo‘ndalik bo‘ladi. Epigraf rejadan so‘ng asosiy matn tepasiga, o‘ng tarafga qo‘yiladi.

1. Insho deb nimaga aytildi?
2. Insho turlari haqida so‘zlang.
3. Inshoga qanday reja tuziladi?

255-mashq. Matnni o‘qing, undan olgan taassurotlaringiz asosida “**Ona qishlog‘im**” (shahrim) mavzusida insho yozish uchun reja tuzing, materiallar to‘plang.

Ona qishloq! Sen naqadar kichik va ko ‘rimsiz bo ‘limagin, biz uchun dunyoda eng katta va chiroylı maskansan doim! Sen biz uchun dunyoning o ‘zisan! Vatan deb faxrlanganimizda, biz, avvalo, poyonsiz dalalaringni, olamdagи bor go ‘zallikni o ‘z bag‘rida yashirib turgan yam-yashil bog ‘-rog ‘laringni, anhorlaringda sharaqlab oqqan suvlaringni, subhidamdan bo ‘stonlaringda muhabbatdan roz aytib, navo bazmini boshlagan bulbullaringni o ‘ylaymiz. Biz qishloq suvini ichib, qishloqning arpa, zog ‘ora nonini yeb aqlini tanigan odamlarga Vatan sendan, sening dalangdagi egatdan boshlanadi. Taqdir toshi bizni sendan naqadar yiroqlarga irg ‘itib tashlamasin, biz qanchalik rohat-farog ‘atda yashamaylik, o ‘sha noningning ta ‘mi og ‘zimizda turaveradi, qalbimiz to ‘riga alal-abad jo bo ‘lgan mehring bilan birlashib, bizni sen tomon undayveradi... Shu boisdan yutuqlarimizni sen bilan o ‘rtoqlashish, dard-hasratimizni senga aytib, ko ‘nglimizni bo ‘shatish uchun doim bag ‘ringga oshiqamiz... (Turg‘un Po‘lat).

256-mashq. Tohir Malikning “**Alvido, bolalik...**” qissasidan olingan parchani o‘qing. Uning mazmuni haqida suhbatlashing, so‘ng shu mavzuda insho yozishga tayyorgarlik ko‘ring.

Adabiyot o ‘qituvchisi jurnalini stol ustiga qo ‘ydi-da, dumaloq ko ‘zoynagini burni uchiga qo ‘ndirib, sinfga razm soldi.

- *Demak, gap bunday: o ‘ttizinchi yillar adabiyotini o ‘rganishni kechiktiramiz. ...Topshiriq bo ‘ldi, bugun siz bizga “Baxtli bolalik” degan mavzuda erkin insho yozib berasiz.*
- *Hamma yozadimi?*
- *Bu nima deganlari bo ‘ldi, Zoirali bo ‘tam, sizga alohida taklif lozimmi, yo?*
- *Inshoni erkin deyapsiz-ku?*
- *Nomi shunaqa, bo ‘tam. Qani, qog ‘oz olib, ish boshlanglar, vaqt ketmasin.*
- *Samad aka, biz bolalikdan o ‘tdik-ku, nimasini yozamiz?*

Hali o'tib bo'lganingiz yo'q, Zoirali bo'tam, endi o'tyapsiz. Qilayotgan ishingizga o'zingiz to'g'ri baho bera olgan oningizdan boshlab bolaligingiz bilan vidolashasiz. Bolalik qaytmas bo'lib ketadi. Bolalik sizning xotirangizga ko'chadi. Vaqt kelib bu xotira vijdon azobiga soladi, nimalarnidir qo'msashga majbur qiladi. Xullas, sizni har ko'yga soladi. U bilan vidolashishga oshiqmang. Bolalik – hayotning asl pallasi, undan ko'proq bahramand bo'lishga intiling...

1.3. Bugungi kunda o'quvchilarining insho yozish malakalari yuzasidan bilim, ko'nikma va malakalarining holati

Jamiyatdagi buyuk evrilişlar, tub o'zgarishlar hamma davrlarda, birinchi galda, tilda o'z in'ikosini topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. XX asr so'nggi choragida, til uslublarida sezilarli darajada o'zgarishlar sodir bo'ldi: ona tili taqdiri dolzarb masalaga aylandi. Bu haqda birinchi Prezidentimiz Islom Karimov "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" nomli asarida: "Ona tilini bilmaydigan odam o'zining shajarasini, o'zining ildizini bilmaydigan, kelajagi yo'q odam"¹⁷, - deya o'z fikrini bildirib o'tgan. Yurtimizda barcha sohalarga, ayniqsa, ta'lif sohasiga juda katta e'tibor berilmoqda. Chunki insonning kelajakda qanday shaxs bo'lib voyaga yetishishi, uning yoshligida qanday ta'lif-tarbiya olganiga bog'liqdir. Bu borada ayniqsa, o'z kasbining fidoyi egalari – ustozlarning xizmatlari kattadir.

Maktab o'quvchilarining ijodiy fikrlashini kengaytirish o'qituvchilar oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki bugungi kunda o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini o'stirish umumta'lif maktablari ona tili ta'lifining bosh maqsadidir. Ijodiy fikrlashni va yozma nutqni rivojlantirish uchun, asosan, yozma ish, bayon va insho kabi nazorat usullaridan foydalaniadi. Bularning orasida inshoning o'rni alohidadir. Chunki u mustaqil ishlash ko'nikmasini hosil qilishda asosiy vazifani bajaradi. Ya'ni inshoning imkoniyatlari keng bo'lishi bilan

¹⁷ Islom Karimov "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" – T.: Ma'naviyat, 2008.

birga undan ham bilim va ko‘nikmani mustahkamlovchi vosita sifatida, ham nazorat usuli sifatida foydalanish mumkin. Bugungi kunda biz unchalik e’tibor bermayotgan, ko‘zga ko‘rinmas, lekin asosiy muammolarimizdan biri ham o‘quvchilarning insho yozishdagi saviyasining pastligidir. Bunga bir necha omillar sabab bo‘lmoqda: birinchidan ta’lim tizimida yozma nazoratlarga, xususan, inshoga samarasiz nazorat usuli sifatida qaralib unga e’tibor kamayganligi hamda shuningdek, ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilari ham insho tekshirish o‘qituvchining ko‘p vaqtini olganligi bois bu vositadan foydalanishni unchalik ma’qul ko‘rishmaydi. Biz bu bilan ustozlarni tanqid qilmoqchi emasmiz, hozirgi kunda maktab o‘qituvchilarining asosiy kuchi qog‘ozbozlikka sarf bo‘layotganini ham yaxshi bilamiz. Lekin, afsuski, akademik litsey va kasb hunar kollejlarini tugallagan yoshlarning adabiy mavzularda yozgan insholari mazmuni haddan tashqari bir-biriga o‘xshab ketmoqda. Erkin mavzuda yozilayotgan insholarda ham alohida e’tiborga molik mustaqil fikrlarni uchratish amri mahol bo‘lib qolyapti. Bu ko‘ngilsiz holatning vujudga kelish sabablarini juda ko‘p omillarga bog‘lash mumkin. Ammo ular orasida to‘rt omilni alohida ajratishni zarur deb bilamiz:

1. O‘quvchilarning adabiyot fani asoslarini o‘zlashtirish manbai hisoblangan darslik.
2. Mazkur darslikdagi ma’lumotlarni o‘quvchilarga yetkazish yo‘llarini ko‘rsatuvchi metodik qo‘llanmalar.
3. O‘quvchilarga fan asoslarini tushuntiruvchi o‘qituvchi.
4. Bevosita o‘quvchilarninig o‘zları.

Bu to‘rt omilning birontasi talab darajasida bo‘lmasa, o‘qish-o‘qitish jarayonida nomuvofiqlik vujudga keladi. Ta’lim oldiga qo‘yilgan maqsadga erishish mushkullashadi. Vaholanki, hozirgi kunda maktab darsligi, metodik qo‘llanmalarimiz va o‘quvchilarning adabiyot darslariga bo‘lgan qiziqishlarini qoniqarli deb bo‘lmaydi. Hatto o‘qituvchilar ham o‘z vazifalariga mas’uliyat bilan qaramoqdalar, deyish qiyin.

Mamlakatimizda umumta’lim maktablaridagi o‘qish ishlarini yaxshilashga qaratilgan qator tadbirlar qabul qilindi. Ular akademik litsey va kasb hunar kollejlariga ham taalluqlidir. Ammo, ko‘p hollarda bu tadbirlarning hayotga tatbiq

etilishini joylardagi mutasaddi xodimlar nazorat qilmayaptilar. Keyingi yillarda umumta'lim maktablar uchun yaratilgan dastur va darsliklar qayta ko'rib chiqilmoqda. Yuqori sinflar va akademik litsey va kasb hunar kollej o'quvchilari uchun yozma nutqni shakllantirishga ko'rsatma beruvchi metodik qo'llanmalarning yaratilishi ham yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Bu sohada ko'zga ko'rinarli bironta jiddiy metodik asarni namuna qilib ko'rsatish amri mahol. Maorif sohasida ko'p yildan ortiq vaqt mobaynida to'plagan tajribalar dars mashg'ulotlarini o'tishda o'qituvchining malakasi, tajribasi, shaxsiy fazilatlari, bilim darajasi asosiy omillardan ekanini tasdiqladi. O'quvchilarni badiiy adabiyotning go'zal olamiga olib kirish, ularni so'z san'ati sirlarini payqay oladigan asl kitobxon qilib yetishtirishda o'qituvchining mahorati juda muhim ahamiyatga egadir. Izlanuvchan o'qituvchi hech qachon o'quvchilarning bilim saviyalari zaifligidan shikoyat qilmaydi. U bir necha mashg'ulot davomida o'z o'quvchilariga badiiy adabiyotning inson ruhiga ta'sir etish kuchidan foydalangan holda ma'lumot beradi va shu tariqa ularning bilimlarini oshirib boradi.

Umumiyligi ta'lim va o'rta maxsus ta'lim maktablarimizda badiiy asar tahlili bevosita badiiy matndan kelib chiqqan holda emas, adabiyotshunoslikdagi umumiyligi fikrlarni tushunib-tushunmay bayon qilishdan iborat bo'lib qolmoqda. Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom ijodini aralashtirib yuborish kabi kamchilikdan kelib chiqmoqda. O'qish va o'qitishimizdagi bu nuqson, o'z navbatida, yozma ishlarda ham ko'zga tashlanadi. Ba'zi insholarda yozuvchi, asar nomi, obrazlarning ismlarini o'zgartirish mutlaqo inshoning mazmuniga ta'sir etadi. Chalasavod bo'lgan o'quvchini yozma ish yozishga o'rgatish qo'shimcha mehnatni, muttasil ish olib borishni talab qiladi. Albatta, o'qituvchi bunday hollarda bilim jihatdan zaif o'quvchiga ta'lim berishdan tamoman voz kechib, bir amallab uni mакtabni tugattirib yuborishga emas, asta-sekin durust o'zlashtiradigan o'quvchilar qatoridan o'rin olishiga ko'maklashishi, unga alohida e'tibor berishi ma'qul. Binobarin, umumta'lim maktabning quyi sinflarida obyektiv yoqi subyektiv sabablarga ko'ra yetarli ma'lumot olmagan o'quvchilarni juda ehtiyyotkorlik bilan adabiyot va til olamiga olib

kirishimiz, har biriga individual yondashgan holda ish tutishimiz yaxshi natija beradi¹⁸.

Hozirgi kunda o‘quvchilarning insho yozish bilim, ko‘nikma va malakalarining holatini tekshirish maqsadida Toshkent shahridagi va viloyatidagi ona tli va adabiyot fani o‘qituvchilari o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnomada 30 nafar o‘qituvchi ishtirok etdi. Quyida so‘rovnoma savollari bilan tanishamiz.

So‘rovnoma

1. Siz dars berayotgan sinfdagi o‘quvchilarning insho yozish malakasi qay darajada deb o‘ylaysiz?
 - talab darajasida
 - talab darajasida emas
 - o‘rta darajada
2. O‘quvchilar insho yozishda qanday xatoliklarga ko‘p yo‘l qo‘yishadi?
 - imloviy
 - uslubiy
 - ishoraviy
3. Siz inshoni baholashda asosan nimalarga ko‘proq e’tibor qaratasiz?
 - hajmiga
 - mantiqiy izchilligiga
 - imlosiga
 - husnixatga
4. O‘quvchilar insho yozishda qanday sabablarga ko‘ra ko‘proq qiynalishadi?
 - so‘z boyligining kamligi
 - fikriy izchillikning yo‘qligi
 - insho mohiyatini tushunmasligi
5. Siz o‘quvhilarga insho yozdirishda ko‘proq qanday mavzudagi insholarni ma’qul ko‘rasiz?

¹⁸ To‘xliyev B., Shamsiyeva M, Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

- adabiy mavzudagi
- adabiy-ijodiy mavzudagi
- erkin mavzudagi

So‘rovnama natijasini jadvalda quyidagicha joylashtiramiz.

T/r	So‘rovnama savollari	O‘qituvchilar soni
1.	Siz dars berayotgan sinfdagi o‘quvchilarning insho yozish malakasi qay darajada deb o‘ylaysiz?	30 nafar
	Talab darajasida	7 nafar
	Talab darajasida emas	9 nafar
	O‘rtacha	14 nafar
2.	O‘quvchilar insho yozishda qanday xatoliklarga ko‘p yo‘l qo‘yishadi?	30 nafar
	Imloviy	11nafar
	Uslubiy	8 nafar
	Ishoraviy	11 nafar
3.	Siz inshoni baholashda asosan nimalarga e’tibor berasiz?	30 nafar
	Hajmiga	2 nafar
	Mantiqiy izchilligiga	22 nafar
	Imlosiga	5 nafar
	Husnixatga	1 nafar
4.	O‘quvchilar insho yozishda qanday sabablarga ko‘ra qiynalishadi?	30 nafar

	So‘z boyligining kamligi	12 nafar
	Fikriy izchillikning yo‘qligi	9 nafar
	Insho mohiyatini tushunmaslik	9 nafar
5.	Siz insho yozdirishda ko‘proq qanday mavzudagi insholarni ma’qul ko‘rasiz?	30 nafar
	Adabiy mavzudagi	13 nafar
	Adabiy-ijodiy mavzudagi	10 nafar
	Erkin mavzudagi	7 nafar

Yuqoridagi so‘rovnoma natijasida o‘quvchilarning hozirgi kundagi insho yozish malakalari darajasi nisbiy aniqlandi. Bunga ko‘ra o‘quvchilarning insho yozish darajasi o‘rtacha deb belgilandi. Yuqoridagi natijalarga asoslangan holda bitiruv malakaviy ishimizda pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishga harakat qildik. Bu jarayonda asosan insho yozishgacha bo‘lgan jarayonga ko‘proq urg‘u berildi.

**II BOB. ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING BOG‘LANISHLI
NUTQINI O‘STIRISH, INSHO YOZISH MALAKALARINI
TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI**

2.1. Ona tili darslarida o‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish mazmuni

Inson butun umri davomida o‘z nutqini takomillashtirib boradi. U tilimizning boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali nutqining go‘zal, ravon, ifodali, ta’sirchan bo‘lishiga intiladi. Bu jarayon, ayniqsa bolalik davrida samarali tus oladi. Kichik bolalik davridan boshlab u aloqa aralashuvga ehtiyoj sezadi, o‘zgalarning fikrini tinglash va o‘z fikrini bayon qilishga tobora ko‘proq zarurat sezaga boshlaydi. Maktabda fan asoslarini o‘rganish jarayonida o‘quvchi nutqini rivojlantirish inson umrining boshqa davrlariga nisbatan ancha samarali kechadi. Chunki har bir fan bola nutqini rivojlantirishda katta ahamiyat kashf etadi va u ona tilining boy imkoniyatlaridan nutqda foydalanishga yo‘l ochadi. Ona tili esa fan sifatida ana shu imkoniyatlarni birlashtirib, tilning fikrni ifodalashdagi yangi rang-barang qirralarini ochib beradi, uni nutqning go‘zal olamiga olib kiradi. Ona tili o‘quvchi nutqini yaxshilaydi, boyitadi, unga badiiy bo‘yoq beradi, nafosat bag‘ishlaydi. Qanday nutqni yaxshi nutq deb atash mumkin? O‘quvchi nutqiga qanday talablar qo‘yiladi? Bu savollarga javob topmay turib, bolalar nutqining boshqa muammolari haqida fikr yuritish qiyin. O‘quvchi nutqiga qo‘yiladigan asosiy talablardan biri nutqning nutq sharoitiga mosligidir. Og‘zaki va yozma nutqning o‘z nutq sharoitlariga yarasha xilma-xil xususiyatlari bor. Bolalarni maktublar yozishga o‘rgatish, ayni bir fikrni turli kishilarga turli xilda bayon etish ko‘nikmalarini shakllantirishga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

O‘quvchilar nutqiga qo‘yiladigan yana bir muhim talab mazmundorlikdir. Shuni unutmaslik lozimki, nutq sharoitiga mos tushsa, u mazmunli bo‘ladi. O‘quvchi faqat bilgan narsalarini, o‘zi xabardor bo‘lgan voqealarni og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri bayon qilishi mumkin. Aniq dalillar, kuzatish yoki taassurotlar, histuyg‘ular asosida yuritilgan fikrgina o‘zgalar diqqatini o‘ziga tortadi. Mazmunsiz fikr

na o‘quvchining o‘ziga, na o‘zgalarga yozadi. Shuning uchun o‘quvchiga o‘zi o‘qigan, kuzatgan, bilgan narsalar yoki voqeа va hodisalar xususida yozish vazifasi topshirilmog‘i lozim. Suhbat, hikoya, insho uchun o‘qilgan badiiy asarlar, tomosha qilingan sahna asarlari va kinofilmlar, shaxsiy kuzatish va taasurotlar, kundalik hayot voqealari boy material bo‘lib xizmat qiladi. O‘quvchi nutqiga qo‘yiladigan talablardan yana biri fikrning mantiqan to‘g‘ri, aniq va izchil bo‘lishidir. Nutqda har bir fikr mantiqan asoslangan bo‘lsagina, uning ta’sirchanligi ortadi. Bu har bir o‘quvchidan narsa, voqeа-hodisaga sinchkovlik bilan qarash, ularning har biriga to‘gri baho bera bilish, shu yo‘l bilan nutqni muntazam va izchil qurish mumkin. Shuning uchun ham insho tez fursatda o‘rganiladigan yoki o‘zlashtiriladigan yozma ish turi emas. Insho yozish ko‘nikmalariga qisqa muddatda ega bo‘lish qiyin. Yaxshi, har tomonlama maqsadga muvofiq insho ko‘p yillik faoliyat mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Avvalo, ko‘p mutolaa qilish, imlo lug‘atlari, izohli lug‘atlardan boxabar bo‘lish, atroficha bilimga ega bo‘lish talab darajasida yoziladigan insholarga zamin yaratadi. Insho yozish murakkab jarayon bo‘lib, bu jarayonni amalga oshirish uchun birinchi o‘rnida o‘quvchilarda bog‘lanishli nutqni shakllantirish lozim.

Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, logik va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, o‘zaro bog‘langan, ma’noli qismlarga bo‘linadigan nutq – bog‘lanishli nutq deyiladi. Bog‘lanishli nutq birligi sifatida hikoya, maqola, roman, monografiya, doklad, hisobot kabilarni maktab sharoitida esa o‘qituvchi bergen savolga o‘quvchilarning keng, mukammal og‘zaki javobini, yozma bayon va inshoni olish mumkin.

Ona tili o‘qitish metodikasida bog‘lanishli nutqqa oid mashq turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Berilgan savolga yozma javob yozish
2. Muntazam o‘tkazilgan kuzatishlarni yozish, ob-havo kundaligini yuritish
3. O‘qilgan matnni og‘zaki va yozma qayta bayon qilish
4. Berilgan mavzu, rasm kuzatishga oid boshlab berilgan yoki oxiri berilgan hikoya, reja yoki syujet asosida o‘quvchilarning og‘zaki hamda yozma hikoyasi

5. Ertakni tayyorlanmasdan oldin aytish va shu ertak asosida bayon yozish
6. O‘qituvchi bergan matnni og‘zaki va yozma qayta tuzish, tanlab qayta hikoya qilish va bayon hikoyani sahnalashtirish
7. Har xil turdag'i yozma insho.

Bu mashqlarning hammasi nazariyasiz, amaliy tarzda beriladi. Bunday mashqlarni takroriy ishlatmaslik yoki asosiylarini tushirib qoldirmaslik uchun nutqiy mashqlarning aniq rejasi tuzib olinadi.

Bog‘lanishli nutqdan mashqlarning turli xil bo‘lishida, avvalo material manbaiga, tematikaga, shuningdek janriga, til xususiyatiga mashq turiga rioya qilinadi. O‘quvchilar nutqini o‘stirish ularga aniq ko‘nikmalarni singdirish demakdir. O‘quvchilar mustaqil mashq sifatida bog‘lanishli nutqni o‘stirishda quyidagi ko‘nikmalarni bilib oladilar:

1. Mavzuni tushunish, chegarasini aniqlash va uni nisbatan to‘liq yoritish ko‘nikmasi. Masalan, “**Biz uy ishlarida ota-onamizga qanday yordamlashamiz?**” mavzusi berilsa, o‘quvchilar aniq bajargan ishlari haqida hikoya qiladilar. Ular mavzuni yaxshi tushunishlari uchun bayon matni qayta hikoya qildiriladi, inshoda esa berilgan mavzu yuzasidan mustaqil hikoyalash mashq qilinadi.
2. Materialni tartibga solish, uni tegishli izchillikda joylashtirish, matn rejasini tuzish va shu reja asosida yozish ko‘nikmasini shakllantirish.
3. Fikrni adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda to‘g‘ri ifodalay olish ko‘nikmasi. Buning uchun bayon va inshoni nutqiy shakllantirishdan oldin unga til tomonidan tayyorgarlik ko‘riladi.
4. Matnni og‘zaki va yozma tuzish, inshoni yozish ya’ni barcha tayyorgarlik ishlarini yakunlash ko‘nikmasini shakllantirish.
5. Yozilgan matnni takomillashtirish ko‘nikmasi. Bu ko‘nikma o‘z ijodiga tanqidiy munosabatda bo‘lish asosida tarbiyalanadi. O‘quvchilar material tanlashda va uni joylashtirishda, so‘z tanlash, so‘z birikmasi va gap tuzishda o‘zlarini yo‘l qo‘ygan kamchiliklarni, xatolarni fahmlashga o‘rgatib boriladi. O‘qituvchi o‘quvchini navbatdagi inshoga tayyorlashda shu mashqning pedagogik maqsadini, o‘quvchilarni nimaga o‘rgatishni, tafakkuri va nutqini qanday boyitishni, shuningdek mashqlar

izchilligida shu inshoning tutgan o‘rnini aniq ko‘z oldiga keltirish talab etiladi. Shuning uchun o‘quvchilarining bog‘lanishli nutqini o‘stirishga oid mashq turlarining bir yillik rejasini tuzib olish tavsiya etiladi. Rejada o‘quvchilar yoshiga mos bayon va inshoning barcha turlari hisobga olinishi azarur. Metodik an'anaga ko‘ra matnli mashqlar, **tasvirlash, hikoya qilish va muhokamaga** bo‘linadi. Har uchala janr uchun foydalilaniladigan material xarakterida ham, qurilishida ham, til vositalarini tanlashda ham o‘z xususiyatlari mavjud.

Hikoya deyarli barcha o‘quvchilar uchun mos janr hisoblanadi, chunki u jo‘shqin, jonli, ta’sirchan bo‘ladi. Adabiyot kitobida bunday hikoyalar ko‘plab berilgan. Tasvirda sujet, qatnashuvchi shaxslar bo‘lmaydi, unda tabiat, ayrim predmet va hodisalar tasvirlanadi. O‘quvchilar kitobda berilgan ko‘pgina tasviriy matnlarni o‘qiydilar, ularni qayta hikoya qiladilar, ayrim narsa yoki hodisalarni tasvirlab insho ham yozadilar. **Masalan, ”Bizning sinfimiz”, ”Bahor keldi” kabi.** Tasvirga xos xususiyatlar shundan iboratki, unda sifatlash, taqqoslash, metoforalar ko‘p bo‘ladi. Muhokama bog‘lanishli matnning anchagina qiyin shakli hisoblanadi. Bu kabi insholarda o‘quvchilar o‘z mustaqil fikrlarini bayon qiladilar. **Masalan, ”Qushlar uyasini nima uchun buzish mumkin emas”, ”Milliy qadriyatlar”** mavzularida og‘zaki hikoya tuzdirilsa yoki insho yozdirilsa, muhokama elementi albatta bo‘ladi. Bolalarning bog‘lanishli nutqini egallash darajasiga qarab, matnga tasvir va muhokama elementlari kiritib boriladi.

O‘quvchilarining nutqini o‘stirish savod o‘rgatishning dastlabki kunlaridayoq boshlanadi va izchillik bilan davom ettiriladi. Bunda bog‘lanishli nutqqa oid og‘zaki va yozma mashqlarga alohida ahamiyat beriladi. O‘qituvchi yil davomida o‘quvchilarini yosh xususiyatlariga mos ravishda matn tuzishga o‘rgatib boradi. Bu muammoni hal etish uchun o‘qituvchi bog‘lanishli nutqqa oid og‘zaki va yozma mashqlarni muntazam oib borishi kerak. Buning uchun dars jarayonida ushbu maqsadlarga muvofiq keladigan pedagogik texnologiyalarni tanlash, ushbu metodlarni guruh, sind imkoniyatlari, yosh xususiyatlari, bilim darajalarini e’tiborga olgan holda tatbiq etish, eng sodda vositalardan murakkab vositalarga qarab o‘stirib borish kerak bo‘ladi.

O‘quvchilarni insho yozishga o‘rgatishda ta’limning quyidagi faol usullaridan foydalanishni tavsiya qilish mumkin.

1. “Rasmlarni o‘qish mashqi”

Bunda o‘quvchilar 5-6 kishilik kichik guruhlarga ajraladi va ularga istalgan ko‘rinishdagi rasmlar tarqatiladi.

1-bosqich: O‘qituvchi har bir guruh a’zosidan rasmda ko‘rgan biron tasvirning nomini yozishni so‘raydi.

2-bosqich: Shu so‘z ishtirokida rasm asosida gap tuzish topshiriq qilib beriladi.

3-bosqich: Tuzilgan gaplar umumlashtirilib, kichik hikoya yaraladi va sarlavha tanlanadi.

2. “Rasmlar ketma-ketligi” mashqi

Bunda ham o‘quvchilar 5-6 kishilik guruhlarga ajraladi. Ma’lum mavzuda hikoya qiluvchi o‘zaro bog‘liq rasmlar jamlanmasi olinib, guruhlarga bittadan tarqatiladi.

1-bosqich: O‘qituvchi guruh a’zolarining har biriga rasm asosida gap tuzib, tuzgan gaplarini matn holiga keltirishini aytadi.

3. “Gapni to‘ldir” mashqi

Bu mashqni o‘quvchilar juftlikda bajarishi mumkin. O‘qituvchi sodda gaplar yozilgan kartochkalarni juftliklarga tarqatadi va o‘quvchilardan aynan shu gapga so‘z qo‘sib yozishni so‘raydi.

Masalan: *Bahor keldi. O‘lkamizga go‘zal bahor fasli kirib keldi.*

4. “Alifbo” mashqi

O‘quvchi darslikda berilgan hikoya matnidagi so‘zlarda uchraydigan harflarnigina o‘quvchilarga tarqatadi. Qolgan harflarni o‘quvchilar aytib turadilar, bir o‘quvchi shu harflarni devorga ilib boradi.

5. “Akvarium” mashqi

Bunda sinf o‘quvchilari qo‘llariga qog‘oz va ruchka olib, doira shaklida stullarga joylashadilar. Doira markazida faol o‘quvchilardan 5 tasi o‘tiradi. Ular o‘qituvchi tavsiyasi bilan biron mavzuda suhbat uyuştiradilar, qolgan o‘quvchilar suhbatning qisqacha mazmunini yozib olishga harakat qiladilar. Shu asosda o‘quvchilar yozib olgan gaplariga qo‘sishmchlар kiritib bayon yoki insho yozishlari mumkin.

Yuqoridagi mashqlardan tashqari o‘quvchilarda yozma nutq va savodxonlikni oshirish maqsadida quyidagi topshiriqlarni keltirish mumkin.

1-topshiriq. Ekrandagi matnni diqqat bilan o‘qing. Imloviy xatolarni toping va tuzating. Unga sarlavha tanlang. Unda nechta qo‘shma, nechta sodda gap mavjudligini aniqlang. Matn tarkibi, uning necha qismidan iboratligini, “*oq ko ‘ylaklı qız*”ning kim bo‘lishi mumkinligini ayting.

...Zaripa qayoqqadir ketgan, olmazorda hech kim ko ‘rimmas, fahat qushlarning chug‘ur - chug‘uri eshitilar, qaerdadir, yaqinda timmay bulbul sayrardi.

Vohid har biri nah piyoladay keladigan oppoq,, olmalarni orasidan. yerga tegib turgan darax shoqlarini ehtiyojkorli bilan chetga sura-sura bog‘ni ichkarisiga qarap yurdi.

To ‘satdan daraxtlardan biri qatiq silkindi, yomg‘irdek duv to ‘kilgan olmalar vohidni boshiga, yelkasiga tushdi. So‘ngra nimadir «chirs» etib singandek bo‘ldi, kimdir qulagandek tuyuldi va boshini qo‘llari orasiga olb, bukilib qolgan Vohidning oldida oq kuylakli, nozikkina uzun bo‘yli bir qiz paydo bo‘ldi.

2-topshiriq. Matnni o‘z tasavvuringiz asosida tugallang. Xulosa qiling. Bunday amaliy mashg‘ulotlarni muntazam, izchil pedagogik tizimda tashkil etish, o‘quvchilarning faqat o‘zigagina xos va mos bo‘lgan individual uslubini aniqlash va tanlay olishiga yordam beradi. O‘quvchining yozma nutqidagi uslubiy ravonlik va

mantiqiy mukammallik darajasini oshiradi, mustaqil turli fanlarga oid matn yaratish ko‘nikmalarini shakllantiradi, rivojlantiradi.

Ona tili ta’limida ta’limiy yozma ishlarni o‘tkazishda muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ham kutilgan natijani beradi. Masalan, ijodiy bayon yozishda muammoli vaziyat hosil qilish mumkin.

Topshiriq: Berilgan gaplarni o‘qing. Muammoli vaziyatga javob izlang va shu asosda ijodiy bayon yarating.

Muammoli vaziyat: Bugun Salimjonning onasi og‘rib qoldi. Uning dadasi Olimjon aka xizmat safariga ketganlar. Singlisi Nargiza esa bog‘chaga borishi kerak. Telefon ishlamaydi. Salimjonning boshi qotdi.

Muammo: Nima qilish kerak?

Matnni davom ettirib, muammoning yechimini toping.

Bu kabi ta’limiy yozma ishlarni muntazam o‘tkazish orqali o‘quvchilarda yozma savodxonlikni rivojlantirish bilan birga ularning mustaqil fikrlash salohiyatini, maummoli vaziyatlar yechimi bo‘yicha ko‘nikmalarini ham rivojlantirish imkoniyati tug‘iladi.

2.2. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarining insho yozish malakalarini oshirishning innovatsion usullari

“Bosqichma-bosqich” usuli. Yozma nutqni hosil qilish va rivojlantirish doimiy davom etadigan jarayon hisoblanadi. Bu jarayon bolalarda kichik yoshdan boshlab hosil qilinadi va yillar davomida shakllantirib boriladi. Shu sababli ham bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim. Bu jarayonda o‘qituvchilardan sabr va matonat hamda o‘quvchilarga bilim berish ishtiyoqi talab qilinadi. Bu jarayon faqat dars vaqtida emas, darsdan tashqari qo‘srimcha soatlarda ham olib borilishi maqsadga muvofiq.

1-bosqich. “O‘quvchilarining so‘z boyligini oshirish”

O‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish uchun asosiy manba badiiy adabiyotdir. Bolalar yoshligidan ertaklar, hikoyalar va boshqa badiiy asarlarni qancha ko‘p o‘qisa, shunchalik ularning so‘z boyligi oshadi va fikrlash doirasi kengayadi. Shu sababli bolalarni kichikligidanoq kitob mutolaa qilishga qiziqtirish va o‘rgatish kerak. Bu vazifa asosan ota-onalar yoki bog‘cha tarbiyachilari, keyinchalik esa maktab o‘qituvchilari tomonidan amalga oshirilishi lozim. Bu esa juda katta ma’suliyatni talab qiladi. Chunki bola yoshiga va psixologiyasiga mos bo‘lgan kitoblarni tanlash uchun kitob tanlayotgan kishining bilim saviyasi yuqori bo‘lishi kerak. Kitob tanlayotganda bolaning yoshi, qiziqishlari, orzu-umidlari va eng asosiysi uning ongiga va ruhiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan kitoblar tanlanishi lozim. Bolalar o‘qigan hikoya va ertaklari orqali ularning birinchi o‘rinda so‘z boyligi oshadi. Hikoya va ertakni esda qolgancha og‘zaki tarzda, so‘ng esa yozma tarzda bayon qilsalar xotirasi kuchayadi hamda og‘zaki va yozma nutqi shakllanadi.

“Yon daftar” usuli o‘quvchilar so‘z boyligini oshirishda ham yuqori darajada samara beradi. Bu usulni barcha sinflarda qo‘llash mumkin.

Masalan: 5-sinfda leksikologiya bo‘limi o‘tilayotganda quyidagi so‘zlar lug‘ati yozilishi mumkin.

Shakldosh so‘z: ot- kishining ismi; ot - hayvon.

Omonim so‘z: qovoq-poliz ekini; qovoq- inson a’zosi, ko‘z va qoshning o‘rta qismi.

Paronim so‘z: amr- buyruq, farmon; amir- o‘tmishdagi davlat arbobi.

Tasviriy ifoda: mevalar malikasi-anor.

Ibora: og‘zi qulog‘ida- xursand va hokazo.

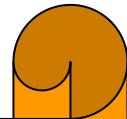
“Yon daftarchasiga” o‘quvchilar har kuni yo‘lida uchraydigan notanish so‘zlarini yozib, ularga izoh ham yozib qo‘yishadi. Agar bir o‘quvchi bir kunda kamida 10 ta so‘zni yon daftarchasiga yozib qo‘yadigan bo‘lsa, so‘zlar soni bir

haftada 70 ta so‘zni, bir oyda 300 ta, bir yilda esa o‘rtacha 3000 taga oshadi. Bu degani bir yilda bir o‘quvchining so‘z boyligi 3000 ta so‘z bilan oshadi. Yon daftarchasiga so‘zlarni qayd etishda o‘quvchi o‘ziga notanish bo‘lgan so‘zlarnigina yozib borishi kerak. Bunda har bir o‘quvchidan qunt bilan yozib borish talab qilinadi.

2-bosqich “Bog‘lanishli nutq tuzish”

Bu bosqichda asosan o‘quvchilar oldin og‘zaki, so‘ng yozma nutq tuzishni o‘rganadilar. Bu uchun metodist olima T.Ziyadovaning **“MYBT — 4” moduli — matn yaratishning bosqichli tizimidan** foydalanish yuqori samaraga olib keladi.

“MYBT — 4” moduli — matn yaratishning bosqichli tizimi bo‘lib, u 4 bosqichda amalga oshiriladi: so‘z tanlash, so‘z birikmalari hosil qilish, gap tuzish, matn yaratish. Bu usulda soddadan murakkabga qarab boriladi.



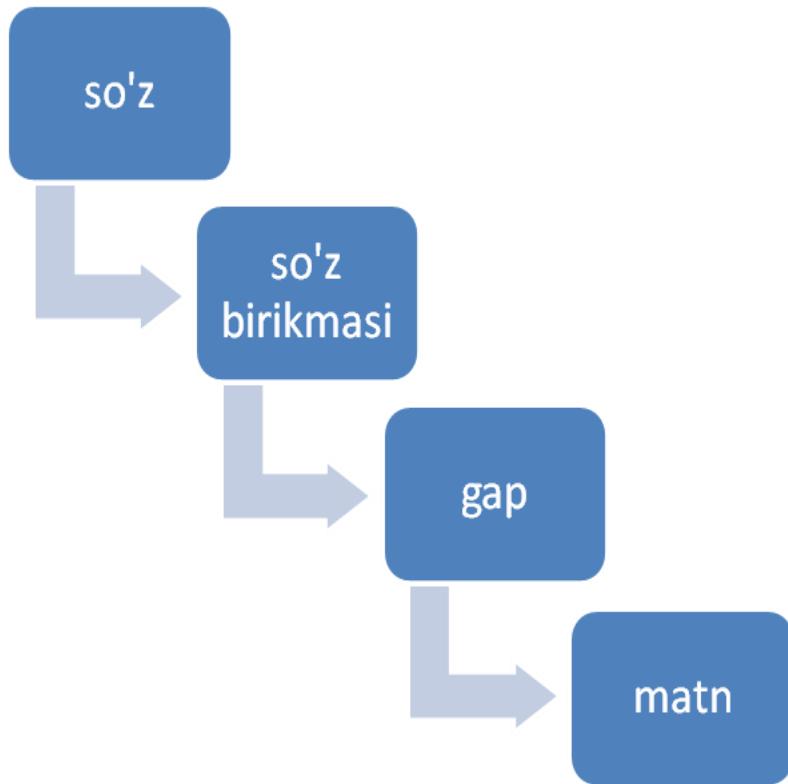
Masalan:

So‘z: atirgul

So‘z birikmasi: rang-barang atirgul

Gap: Men bugun rang-barang atirgullarni uzdim.

Matn: Mening bobom bog‘bon. Bobomning gulzori bo‘lib, bobom u yerda turli xildagi gullarni yetishtiradilar. Biz yakshanba kunlari bobomga yordam bergani kelamiz. Men bugun rang-barang atirgullarni uzib bobomga yordamlashdim.



Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida yozma nutqni shakllantirishni to‘g‘ri yozishdan boshlash maqsadga muvofiqdir. O‘quvchilar harflarni va so‘zlarni to‘g‘ri yozishni o‘rganib olganlaridan so‘ng, ularda bog‘lanishli nutqni shakllantirish maqsadida o‘quvchilarga gap aytildi. O‘quvchilar gapni xatosiz va chiroyli yozishlari shart. Asta-sekinlik bilan o‘quvchilarga diktant yozishni o‘rgata borish kerak. Shundagina o‘quvchilarda to‘g‘ri va chiroyli yozish, imlo qoidalariga amal qilish kabi ko‘nikmalar shakllana boradi. Diktant mavzulari ham sodda va o‘quvchi yoshiga mos, aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ularga tanish ertaklardan olingani maqsadga muvofiqdir. O‘quvchilar so‘zlarni to‘g‘ri va ravon yoza boshlaganlaridan so‘ng, ularga to‘g‘ri gap tuzishni o‘rgatish lozim. Buning uchun ularga so‘zlar aralashtirib beriladi.

“So‘zlarni to‘g‘ri joylashtir” usuli

Bu usulda o‘quvchilar so‘zlarni o‘rnii-o‘rniga qo‘yib, to‘g‘ri va mazmunli gap tuzishlari shart.

Masalan:

Yaxshi, yomon, qoladi, dog‘, bog‘- Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘.

El, odob, manzur, bola-

Qari, yosh, kelar, osh, ish, kelar-

Naqsh, bilim, yoshlik, olmoq, tosh, o‘yilgan-

Respublika, Toshkent, O‘zbekiston, shahar, poytaxt-

Shundan so‘ng o‘quvchilarda mustaqil gap tuzishni o‘gatish lozim. Ya’ni ularning ruhiyatiga tasir qiladigan turli xildagi savollar bilan murojaat qilish kerak. Savollar barcha o‘quvchilarni qamrab olishi lozim.

Masalan:

1. Men onamni yaxshi ko‘ramanmi?
2. Bizning qishloq qanday nomlanadi?
3. Hozir qaysi fasl?
4. Biz qaysi davlatda yashaymiz?

Yuqoridagiga o‘xshagan savollarga ular yozma tarzda javob yozishlari kerak bo‘ladi. Xatolar o‘qituvchi tomonidan to‘g‘rilaranadi va savollar yanada murakkablashtiriladi. Savollarga javob yozishga qiynalgan bolalar bilan o‘qituvchi ko‘proq individual ishlashi, javob yozishga yordam berishi lozim. Asta-sekinlik bilan o‘quvchilarga bitta, ikkita, uchta va undan ham ko‘proq gap tuzish, gap tuzganda gaplarning ma’nosida fikriy izchillikka e’tibor qaratish o‘rgatiladi. Shundan so‘ng ularga kichik-kichik matn tuzish vazifa qilib beriladi. O‘quvchilarda insho yozish malaka va ko‘nikmalarini shakllantirishda biz bo‘lajak o‘qituvchilar asosiy vazifani bajaramiz. O‘quvchilarga insho yozishni boshlang‘ich sinflardanoq o‘rgatish lozim. Insho mavzusi ularning yoshi, saviyasiga mos bo‘lishi, orzu-umidlari hamda qiziqishlarini qamrab olishi zarur. **Masalan:** *“Mehribonim-onam”, “Sevimli o‘qituvchim”, “Yurtimizda oltin*

kuz”, “*Fasllar kelinchagi bahor*” va shu kabi mavzularda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga insho yozdirish mumkin. Kichik maktab o‘quvchilarini ijodiy fikrlashga o‘rgatish uchun ko‘rgazmalilik va ko‘rsatmalilik metodidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ya’ni ularga tabiat manzaralari tasvirlangan rasmlar va shu kabi ularni qiziqtiruvchi hamda ijodiy fikrlashga undovchi ko‘rgazmali qurollar darsga o‘qituvchi tomonidan olib kelinadi va o‘quvchilarga ko‘rsatma sifatida ko‘rsatiladi. Bu kabi mashg‘ulotlar o‘quvchilarning yozma nutqini shakllantirishi bilan bir qatorda og‘zaki nutqini ham shakllantirishga yordam beradi. Yozgan ijodiy matnlarini sinf oldida ifodali o‘qish orqali og‘zaki nutqni rivojlantirish mumkin.

Kichik matnlarning mavzusi va mazmuni qanday bo‘lishi kerak? degan savolga: matn mavzusi o‘quv rejasiga kiritilgan yoki o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan bo‘lishi, matn shakli kata bo‘lмаган, ya’ni 5 yoki 6 ta gapdan iborat bo‘lishi, matn mavzusi o‘quvchiga tanish bo‘lishi, ya’ni uning o‘zi, yaqinlari atrofidagi narsalar bilan bog‘liq holda bo‘lishi shart (**mas: “Mening onam”, “Mening oilam”, “Bizning maktab”, “Do‘stim.....”, “Men yoqtirgan taom”, “Men sevgan ertak”**).

3-bosqich “Og‘zaki va yozma inshoga tayyorgarlik”

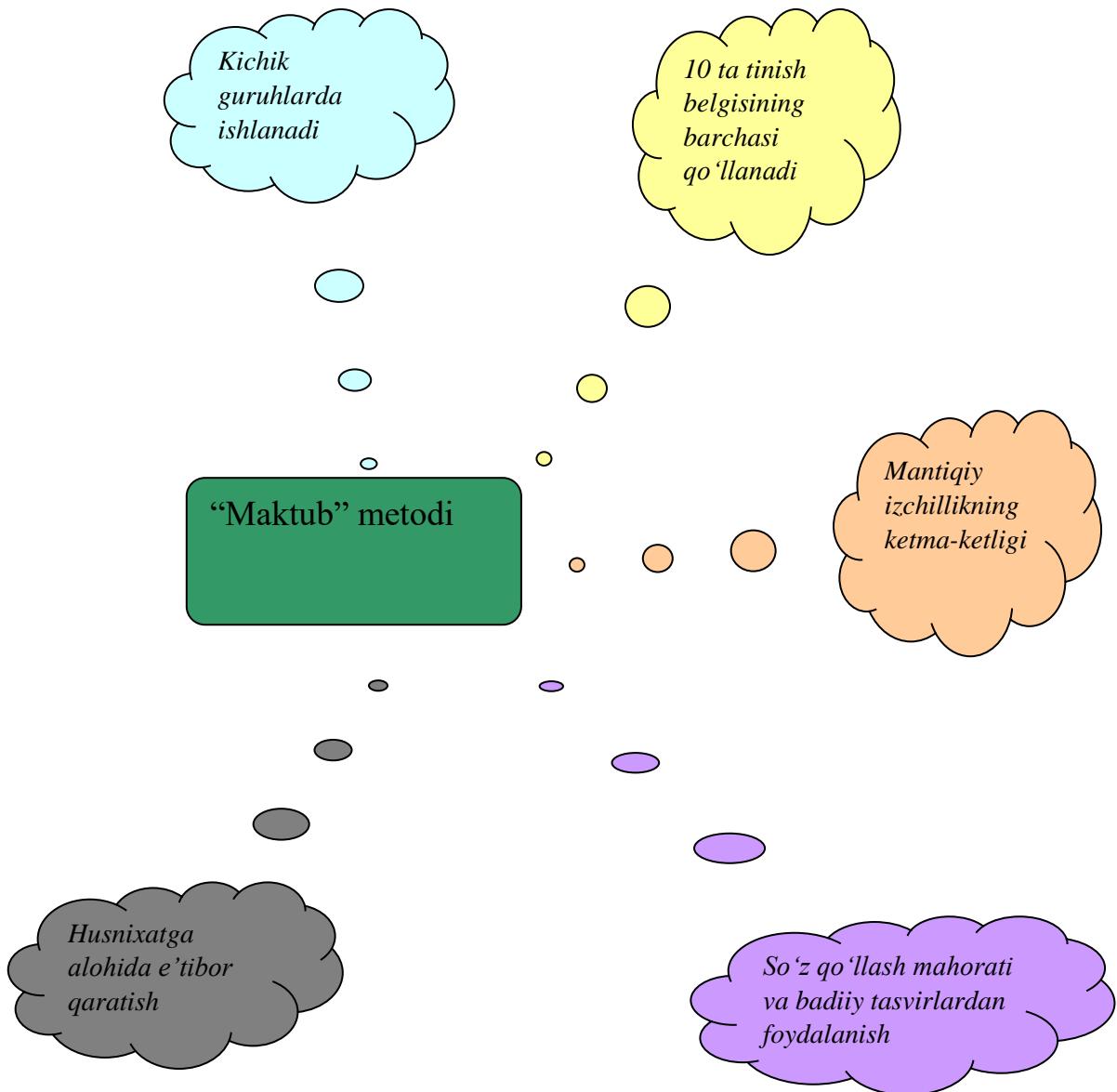
Kichik matnlar tuzish orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni, atrofdagilarga munosabat bildirishni hamda yozma nutqni shakllantirish mumkin. Shundan so‘ng o‘quvchilarda hosil qilingan yozma nutqni rivojlantirish maqsadida ”Qayta hikoya qilish” yoki ”Qayta bayon qilish” usulidan foydalanish yaxshi samara beradi.

“**Qayta hikoya qilish**” yoki
“**Qayta bayon qilish**” usuli

Bunda kitobdagи ertak yoki hikoya o‘quvchi tomonidan o‘qiladi va o‘sha hikoya o‘quvchilar tilidan qayta bayon qilinadi. Ya’ni o‘zлари o‘qigan hikoyalарини o‘z tilidan qayta yozadilar, ularga qo‘srimcha tarzda munosabat bildiradi.

Masalan: “*Qalam va o‘chirg‘ich*”, “*Sadoqatli do‘st*”, “*Vatan – ikkinchi onamiz*” kabi mavzularagi matn, ertak va hikoyalarni birinchi og‘zaki, keyin yozma tarzda qayta yozma bayon yoki og‘zaki hikoya qilish mumkin.

O‘quvchilarga insho yozish vazifa qilib berilganda, vaqt chegaralanmasligi lozim. Chunki insho yozish mantiqiy fikrlashni taqozo etadi. Shu sababdan shoshmasdan, o‘ylab, ijodiy fikrlab, tafakkurni ishga solgan holda fikrlarni izchil holda bayon etmoq lozim. O‘quvchilarda insho yozish bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida darsda turli xil metod va usullardan foydalanish yaxshi natija beradi. **Masalan,** “**Abdulla Oripov she’riyatida vatan timsoli**” mavzusida darsda insho yozish o‘quvchilarga vazifa qilib berilgan bo‘lsa, o‘qituvchi o‘quvchilarga nazariy ma’lumotlarga qo‘srimcha tarzda mavzuga mos holatda tayyorlangan audio-video lavhalar hamda A.Oripov she’rlari yozilgan ovozli tasmalar tayyorlab kelishi mumkin. Bu audio-video lavhalarni hamda ovozli tasmalarni o‘quvchilar insho yozishni boshlashdan oldin ko‘rsatilsa yoki eshittirilsa, o‘quvchilarning insho yozishga bo‘lgan ishtiyoqi yanada oshadi va bu o‘z samarasini ko‘rsatmasdan qolmaydi.



Yuqoridagi bilim va ko‘nikmalarни shakllantirish va rivojlantirish maqsadida “**Maktub**” usulidan foydalanish ham samaralidir. Bunday usulni 5-6-sinf o‘quvchilari uchun qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Bu usulda o‘quvchilar guruh bo‘lib ishlaydilar, bu usul musobaqa tarzida o‘kaziladi. Sinfdagи o‘quvchilar uch yoki to‘rtta guruhga bo‘linadilar. O‘quvchilar o‘z guruhlari bilan kelishgan holda o‘zлari xohlagan insonga maktub yozishadi. Topshiriq o‘qituvchi tomonidan beriladi. Guruhlarga topshiriq shundan iboratki, mantiqiy izchillilikning ketma-ketligi, so‘z qo‘llash mahorati, inshoda badiiy tasvir vositalaridan foydalanish, husnixat hamda imlo qoidalariga amal qilish vazifa qilib beriladi. Barcha guruh a’zolari maktublarini yozib bo‘lishgach, ularni o‘qituvchi tekshiradi va shundan so‘ng barcha guruh o‘z maktublarini ifodali qilib o‘qib berishadi.



“MENYU” METODI. Kichik guruhlar bilan ish olib borishning eng samarali usul va metodlari orasida “Menyu” metodi ajralib turadi.Bunda sinfdagi o‘quvchilari kichik guruhga bo‘linadi.Bu o‘yinda o‘quvchilar aniq topshiriqni bajarishadi. O‘qituvchi har bir guruh uchun alohida topshiriq tayyorlaydi. Berilgan insho turi bo‘yicha o‘quvchilar insho yozishadi. **Masalan quyidagicha:**

- 1. Adabiy mavzudagi insho**
- 2. Adabiy- ijodiy mavzudagi insho**
- 3. Erkin mavzudagi insho**
- 4. Tasviriy insho**
- 5. Rivoysi insho**
- 6. Muhokama insho**

Ramziy- badiiy insholar o‘quvchi tafakkur olamining keng va chuqurlilik ko‘lamlarini, uning o‘z fikrini chiroyli, badiiy va to‘g‘ri ifodalay olish ko‘nikmalari oynasidir. Buni quyidagicha tashkillash mumkin:

Topshiriq. Guruhlarga bo‘linib, «Olma» bilan aloqador bo‘lgan quyidagi mavzularda va rejalarda insho yozing.

1. OLMA

(Bog‘bon bobo haqida)

Kirish. Olma haqidagi ilk tasavvurlar bobom bilan bog‘liq.

1. Asosiy kism:

- a) bobom-mirishkor bog‘bon;
- b) bobomning bog‘i haqida;
- d) bobom va bolalar.

2. Yakun: Men ham bobomdek bo‘lsam deyman.

2.OLMA

(Tabiat saxovati, so‘z badiiyati).

I. Kirish:

- 1. O‘simlik va mevalar-tabiat mo‘jizasi.
- 2. O‘simlik va mevalar-go‘zallik ramzi.

II . Asosiy qism:

- 1. Olma, uning turlari, tabiiy xususiyatlari.
- 2. Olmaning tabiiy xususiyatlari asosida “olma” va boshqa nomlardan ko‘chma ma’nolar hosil qilish.
- 3. Olma va boshqa o‘simliklardan adiblarimizning badiiy foydalanish mahorati.

Yakun: o‘xshatish va ko‘chma ma’nolar matn badiyilagini ta’minlovchi vositalardan biri ekanligi.

3.OLMA

(So‘z mulkiga sayohat).

1. Kirish:

- a) olma emas, ol dedi (E.Vohidov);

b) olma shakldosh (omonim) so‘z;

2. Asosiy qism:

a) shakldosh so‘zlar haqida.

b) badiiy adabiyotda shakldosh so‘zlardan foydalanish.

d) tuyuq va so‘z o‘yinlari.

3. Yakun: So‘zi boyning o‘zi boy.

Topshiriq. Shu taxminiy reja asosida yozilgan hikoya-inshongizga boshqa sarlavha toping. Uning reja va matniga qanday o‘zgartirish kiritish zarur.

«Matnni davom ettiring» usuli.

Maqsad: O‘quvchini tez, to‘g‘ri va ravon yozma fikr ifodalashga o‘rgatish. Bunda kirish qismi berilgan matn davom ettiriladi. Sinf ikki yoki uch guruhga bo‘lingani ma’qul. Matnning nomi, asosiy qismi va xulosasi noma’lum bo‘ladi. Har bir guruhning yaratgan matnlari monitor ekranlariga chiqariladi, imlo savodxonligi, uslubiy mahorat, badiiy bo‘yoqdorlik nuqtayi nazaridan qiyoslanadi va baholanadi. Topshiriqni birinchi o‘rinda, belgilangan vaqtda tugatgan, matnga to‘g‘ri sarlavha topgan, uslubiy ravon, mantiqiy mukammal matn yaratgan guruh rag‘batlantiriladi. Eng faol o‘quvchi o‘yin golibi bo‘ladi.

Musobaqa sharti: Har bir guruh a’zolari berilgan gaplarni davom ettirib, kichik matn yaratadilar. Matnni tez, to‘g‘ri, badiiy bo‘yoqdor, mantiqiy va uslubiy nuqsonisz yaratgan guruh g‘olib bo‘ladi. **Namuna:**

Har gal bahor kelganida men Oqtepaga - bobomning uyiga boraman.

Yo‘ldagi tabiat manzarasi ta’rifiga til ojiz...

Matn yaratish uchun belgilangan vaqt tugashi bilan o‘qituvchi birinchi bo‘lib ishni tugatgan guruh vakiliga matnni o‘qishni buyuradi. Qolgan ikkita guruh a’zolari muxolifat vazifasini bajaradi (o‘qilayotgan matnni diqqat bilan tinglab, tanqidiy fikrlaydilar, matnning tili, uslubi, so‘z boyligiga, ishlatilgan gaplarning turi, badiiy bo‘yoqdorligi, matn qismlarining to‘liqligi, o‘z o‘rnidaligi, imloviy-uslubiy xatolar, tinish belgilarining ishlatilishidagi nuqsonlar, maqol va hikmatli so‘zlar, iboralarning mavjudligi va o‘rinliligi, berilgan sarlavhaning matn mazmuni bilan mosligi va hokazolarni muhokamadan o‘tkazadilar va har bir ishga baho beradilar. Qolgan ikki

guruh a'zolari ham o'z matnlarini navbat bilan o'qiydilar va guruh muhokamasiga tashlaydilar. Matn saviyasini baholovchi hakamlar hay'ati ham o'quvchilarning o'zlaridan saylanadi.

Rag'batlantirish: G'olib guruh o'quvchilarining matni maktab devoriy gazetasida e'lon qilinadi. Bunday o'yin-topshiriqlar o'quvchilarda lug'at boyligi, analiz va sintez, ilmiy muhokama yuritish, tanqidiy fikrlash va matnni tahrir qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

2.3. Insho matni ustida ishlash texnologiyasi

Insho yozish jarayoni quyidagi ikki bosqichni o'z ichiga oladi.

1. Inshoning qoralama (xomaki) nusxasini tayyorlash.
2. Uni oqqa ko'chirib yozish. Inshoning qoralama nusxasi ishning dastlabki bosqichi bo'lganligi uchun unda o'chirilgan, so'zlarning o'rni almashtirilgan, jumlalar tuzatilgan o'rinnarning bo'lishi tabiiy. Qoralama nusxadagi bunday tuzatishlar ish tekshirilayotganda xato hisoblanmaydi va ular hisobga olinmaydi. Insho tekshiruvchi, hatto ba'zi bir paytlarda oq nusxadagi jumlalarning g'alizligini aniqlashtirish maqsadida qoralama nusxaga uni solishtirishi, agar unda jumla to'g'ri tuzilgan bo'lsa, oq nusxadagi xatoni hisobga olmasdan ketishi ham mumkin. Bu esa amaldagi qoidalarga muvofiq bo'ladi. Qoralama nusxada ham insho uchun reja tuziladi. Fikrlar izchillik asosida, aniq va lo'nda shakllarda bayon qilinadi. Qoralama nusxani haddan tashqari bo'yab, inshoni o'ta e'tiborsizlik bilan yozish maqsadga muvofiq emas.

Xomaki nusxani yozishda quyidagi holatlarga diqqatni qaratish tavsiya etiladi.

INSHONING XOMAKI NUSXASINI TAYYORLASH UCHUN TAVSIYALAR:

1. Qaysi mavzu bo'yicha insho yozishingizni puxta o'ylab oling. Nimalar haqida yozish lozimligi ustida bosh qotiring.
2. Insho mavzusiga oid materiallarni, masalan, yozuvchi, uning hayoti va ijodi, yozgan asarlari, siz insho yozmoqchi bo'lgan asar va uning yozuvchi ijodida tutgan o'rni, asarning mavzusi va g'oyaviy yo'naliishlari, bosh qahramonlari, asardagi

voqealar, asar qahramonlarining xarakteri yuzasidan insho yozish uchun birinchi galda kerak bo‘ladigan holatlarni eslang, so‘ngra ularni qog‘ozga tushira boshlang.

3. Insho bo‘yicha eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlarni yig‘ib chiqing.
4. Insho mavzusini yoritish uchun o‘zingizga ma’qul kelgan usulni tanlang.
5. Insho uchun reja tuzib oling va mazkur reja asosida insho yozishga kirishing.
6. Insho yozayotganda fikrlaming izchilligiga, insho materiallarining aniq va lo‘nda shakllarda berilayotganligiga alohida e’tibor berib boring.
7. Inshoning qoralama nusxasi tayyor bo‘lgach, uni diqqat bilan o‘qib chiqing. O‘qiyotganingizda quyidagi holatlarga e’tibor qiling. Insho mavzusi yetarlicha yoritilganmi? Inshoning mazmuni talabga javob bera oladimi yoki yo‘qmi? Inshoda ortiqcha so‘z va gaplar uchramaydimi? Agar shunday so‘z va gaplarga duch kelsangiz ularni insho matnidan chiqarib tashlang, bo‘shto ko‘ringan o‘rirlarni to‘ldiring.
8. Inshoning tiliga alohida e’tibor qiling.
9. Yozganlaringizni oqqa ko‘chiring.

Inshoning qoralama nusxasi but bo‘lgach, uni oqqa ko‘chirish jara-yonida amaldagi husnixat qoidalariga va insho yozishning o‘ziga xos tartibotlariga qat’iy rioya qilish kerak. Inshoning oq nusxasida o‘chirilgan va ustiga yozib qo‘yilgan joylar bo‘lmasligi lozim.

Inshoning sarvarag‘iga o‘quvchining ism-sharifi yoki unga aloqador bo‘lgan so‘zlar amaldagi tartib-qoidalar asosida yozib qo‘yilishi shart. Insho ustiga turli xil belgilar qo‘yilmaydi.

Insho yozib bo‘lingandan so‘ng u o‘quvchi tomonidan diqqat bilan o‘qib chiqiladi va har ikkala nusxa sarvaraq bilan birgalikda o‘qituvchiga topshiriladi.

O‘quvchilarga belgilab berilgan insho mavzularidan tashqariga chiqish, insho mavzularini o‘zboshimchalik bilan o‘zgartirish, o‘zлari xohlagan mavzu bo‘yicha insho yozish huquqlari berilmaydi. Inshoni baholash paytida oq nusxadagi mazmun va savodxonlik hisobga olinadi.

O‘quvchilarga insho yozish uchun 4 akademik soatdan iboral vaqt beriladi. Ular mana shu vaqt mobaynida tavsiya qilingan insho mavzu laridan birini tanlab,

mazkur mavzu bo‘yicha o‘zlarining fiki va mulohfl zalarini qoralab olishlari kerak. Qoralama nusxa ustida obdan o‘ylab, fikrlar nihoyasiga yetgach, qoralama nusxadagi matnni shoshmasdan, chiroyli yozuv bilan oqqa ko‘chirib yozish tavsiya etiladi. Insho mavzusini yoritishda iloji boricha o‘rinsiz so‘z va iboralardan qochish, mujmal hamda noaniq fikrlarni bayon qilmaslik lozim. Sodda va ixcham so‘zlardan, gaplardan foydalanish, bayon qilingan fikr va mulohazalarni dalillar bilan isbotlash inshoning qadr-qimmatini oshirish uchun xizmat qilishi tabiiy. Inshodagi fikrlar, albatta, xulosalanishi shart.

Inshoni yozish paytida quyidagi eslatmani berish mumkin:

1. Tuzilayotgan jumlalarning lo‘nda va aniq bo‘lishiga aiohida e’tibor berib borish kerak.
2. Insho mazmuni materiallarni bayon qilish uslubi bilan chambarchas bog‘liq ekanligini hech qachon unutmang.
3. Insho mavzusi bilan bog‘liq materiallarni bayon qilayotganingizda izchillikka qattiq rioya qiling. Insho mavzusiga aloqador shaxslarning nomlarini, badiiy asarlardan olingan parchalarni, tarixiy faktlarni, topo-nimik atamalarni yozishda amaldagi imlo qoidalaridan kelib chiqqan holda ish ko‘ring.
4. Inshoni yuksak savodxonlik bilan yozishga harakat qiling.
5. Tinish belgilarning ishlatalish o‘rinlariga diqqat qiling. Ularning shakllari aniq va ko‘rinarli bo‘lsin.
6. Insho husnixat qoidalariga muvofiq ravishda yozilsin. Inshoning hajmi 4-5 sahifadan (varaq emas) iborat bo‘lsa, yetadi. O‘ta ixcham shakllarda yozilgan yoki mazmuni huda-behuda so‘zlar bilan to‘ldirilib yuborilgan cho‘ziq insholar ishning umumiyligiga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Har qanday insho quyidagi uch bo‘limdan iborat bo‘ladi. Buni foiz nuqtayi nazaridan quyidagicha ko‘rsatish o‘rinlidir.

Kirish 10-15%; Asosiy qism 70-80%; Xulosa 10-15%

Foiz nuqtayi nazaridan inshodagi qismlar o‘rtasida nomuvofiqliklar uchrasa, xususan, kirish va xulosa qismi kengaytirilib yuborilgan bo‘lsa-yu, asosiy qism o‘ta

tor bo‘lib qolgan bo‘lsa, bu narsa inshoning mazmuniga jiddiy darajada putur yetkazishi mumkin. Inshoni baholayotganda, albatta, bular ham hisobga olinadi.

7. Insho mavzusi aniqlab olingach, mazkur mavzudan kelib chiqqan holda insho rejasi tuziladi. Tuziladigan reja insho mazmunini o‘zida to‘la-to‘kis ravishda namoyon qilib turmog‘i, u izchillik asosida mavzudan chetga chiqmagan holda tuzilmog‘i darkor. Insho rejasi tuzib olingandan so‘ng mavzuga har tomonlama mos keladigan muqaddima so‘z(epigraf) tanlab olinadi.

8. Insho boshqalarga xalaqit bermasdan, umumiy tartib-intizomga qattiq rioya qilgan holda yoziladi.

9. Tayyor yozilgan, trafaret usulidagi insholardan foydalanishga sira ham harakat qilmang.Ular sizni adashtiradi, fikrlaringizdan chalg‘itadi.

Reja inshoning tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Dengizda ketayotgan kemalar qirg‘oqdagi mayoqqa qarab o‘zlariga yo‘l belgilaganlari singari insho yozayotgan shaxslar ham ma'lum bir reja asosida o‘zlarining fikr va mulohazalarini qog‘ozga tushira boshlaydilar. Yaxshi tuzilgan reja insho-ning izchillagini ta'minlaydi, o‘quvchi reja asosida qaysi fikrdan keyin qaysisini bayon qilishni aniq his qilib turadi. Har tomonlama o‘ylab tuzilgan, o‘zida insho mavzusining hamma jihatlarini yaqqol aks ettirib turgan reja yarim insho demakdir. U inshoning nihoyatda ixcham, lo‘nda shakllardagi o‘ziga xos ko‘rinishidir.

Insho rejasi ikki xil: sodda va murakkab ko‘rinishda bo‘ladi.

Odatda, erkin va ijodiy mavzulardagi insholar yozilayotganda yoki aniq bir yozuvchining ijodiga baho berilayotganda sodda shakldagi insho reja-laridan foydalaniladi. Bunda rejadagi har bir band ixcham va sodda gaplar-dan iborat bo‘ladi. Sodda shakldagi insho rejasi tuzilayotganda mavzuga har tomonlama mos keladigan materiallardan, xalq maqollaridan va ibratli gaplardan, hikmatli so‘zlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Sodda ko‘rinishlardagi reja namunalarini insho mazmunining nihoyatda ixchamlashtirilgan shakllari deyish ham mumkin, negaki, yaxshi tuzilgan sodda rejalar inshoning yo‘nalishi, tarkibiy qismlari, mavzuning izchilligi haqida aniq bir tasawurlarni berishi turgan gap.

SODDA KO‘RINISHDAGI REJA NAMUNALARI

Bunday tipdagi insho rejalaridagi tartib arab raqamlari bilan belgilanadi va ulardan keyin nuqta qo‘yiladi.

N a m u n a: «Do‘st bilan obod uying...»

Reja:

1. Do‘stlik so‘zining ma’nosini men qanday tushunaman?
2. Do‘st boshga kulfat tushganda sinaladi.
3. Do‘stlik, birodarlik insoniyatni taraqqiyotga yetaklaydi.

Mavzu: «Mustaqillik deganda men nimani tushunaman?» Reja:

1. Ozodlik va erk uchun kurashish xalqimizning azaliy xususi-yatlaridan biridir.
2. Mustaqillik bayraming qutlug‘ boisin, ona O‘zbekiston!
3. Istiqlol va istiqbol.

Mavzu: «Boburnoma — memuar asar»

Reja:

1. «Boburnoma» ning yaratilish tarixi haqida.
2. Asardagi tarixiy joylar tasviri.
3. Tarixiy shaxslarga xos bo‘lgan sifatlarning «Boburnoma»da berilishi.
4. Asarda moziyga aloqador faktlarning bayon etilishi.
5. «Boburnoma» ning tili haqida.

Insho yozilayotganda sodda ko‘rinishdagi insho rejalarini bilan bir qatorda, insho mavzularining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda murakkab ko‘rinishlardagi insho rejalarini ham tuzilishi kuzatiladi. Bunday tipdagi reja namunalari tuzilayotganda o‘quvchilar insho mavzulariga alohida diqqat-e’tibor bilan yondashmoqlari lozim, chunki adabiy-badiiy va adabiy-ijodiy xarakterlardagi insholarning aksariyati vcqealarga boy, rang-barang timsollar galereyasiga ega bo‘lgan, g‘oyaviy hamda badiiy jihatdan pishiq-puxta, mukammal asarlarning mazmuniga asoslangan bo‘ladi. Bu esa insho yozilayotgan paytda o‘ziga xos murakkab vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

MURAKKAB KO‘RINISHDAGI REJA NAMUNALARI

Murakkab ko‘rinishdagi reja namunalari sodda rejalaridan o‘zining «Kirish», «Asosiy qism», «Xulosa» tarzida o‘ziga xos tarkibiy qismlarga bo‘linishi bilan keskin farqlanib turadi. Bundan tashqari, har bir qismning o‘zi bo‘lakchalarga bo‘linib ketishi mumkin. Murakkab rejalarida tinish belgilarining qo‘llanilishi ham birmuncha e’tiborni jalg qiladi.

Mavzu: «Alisher Navoiy lirikasida insonni sevish va adolatparvarlik g‘oyasining berilishi»

Reja:

I. Kirish. Alisher Navoiyning lirik merosi haqida ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Alisher Navoiy lirikasining g‘oyaviy yo‘nalishlari to‘g‘risida.
2. Shoir asarlarida chinakam insoniy fazilatlarning ulug‘lanishi.
3. Shoir she’rlarida inson timsoli.
4. Navoiy asarlarida adolatparvarlik g‘oyalarining tarannum etilishi.

III. Xulosa. Shoir g‘oyalari amalda.

Ko‘rinib turibdiki, yuqoridagi insho rejalarida tinish belgilarining ishlatalishi sodda ko‘rinishdagi insho rejasiga qaraganda birmuncha murakkabroq.

Mavzu: «Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Anvar obrazi»

Reja:

I. Kirish. Abdulla Qodiriyning nasriy asarlari haqida ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Anvar timsoli orqali ilm olishga ishtiyoqmand, qobiliyatli yoshlar xarakterining berilishi.
2. Anvar — o‘z so‘zida sobit turadigan sadoqatli do‘st.
3. Anvar timsolida vafodorlik va pokdomonlik tuyg‘ularining ulug‘lanishi.
4. Anvar timsoli yordamida ijtimoiy tuzumdan norozilik kayfiyat-larining berilishi.

III. Xulosa. Anvar timsolining tarbiyaviy ahamiyati.

Inshoning asosiy matni ustida ishslash

Inshodagi “Asosiy qism” ishning butun mazmunini, g‘oyaviy uyg‘unliklarini va yo‘nalishlarini, o‘quvchilarning dunyoqarashini, fikrlash doirasini o‘zida yaqqol

ifodalab turuvchi bo‘lim sanaladi. Odatda, inshoning “Kirish” qismida yozuvchining hayoti va ijodi bo‘yicha umumiy, qisqa va aniq gaplarni bitish maqsadga muvofiqdir, shuningdek, bu qismda ma’lum bir asarning yaratilish tarixi yoki g‘oyaviy yo‘nalishlari haqida ham yozilishi mumkin.

Asosiy matnda esa o‘quvchilarning ma’lum bir insho mavzusi yuzasidan mulohazalari, fikrlari o‘z aksini topmog‘I darkor bo‘ladi, shuning uchun ham insho yozayotgan shaxslarga o‘zlari uchun aniq bo‘lmagan, mavhum mavzular bo‘yicha yozma ish yozish tavsiya etilmaydi. Shunisi qiziqlik, aksariyat o‘quvchilarimiz adabiyotimiz tarixida muhim o‘rin tutgan mashhur asarlarni o‘qimay turib ham ularagi timsollar yoki asarning mazmuni haqida insho yozishga kirishaveradilar, natijada ular asarni yaxshi bilmaganliklari uchun ko‘plab chalkashliklarga, noaniqliklarga yo‘l qo‘yadilar. Bunday salbiy holatlarga duch kelmaslik uchun o‘quvchilar birinchi navbatda, darsliklardagi materiallardan yaxshi xabardor bo‘lishlari lozim. Shundagina o‘quvchilar inshoning asosiy ismida mavzu yuzasidan o‘zlarida hosil qilingan bilim va ko‘nikmalarni hech qiyalmasdan, batafsil bayon qila oladilar. Yozuvchining ijodi bo‘yicha fikr va mulohazalar bildirilayotganda, timsollarga tavsif berilayotganda shoshmashosharlik bilan ish tutish, chala fikrlarni bayon etish yaramaydi. Aytilayotgan fikrlar she’riy va nasriy parchalar bilan asoslangan taqdirdagina insho mazmuni risoladigidek bo‘lishi mumkin.

Har bir so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llash, og‘zaki so‘zlashuv uslubiga va shevaga xos so‘zlardan qochish, adabiy til me’yorlariga rioya qilish inshoning qimmatini oshiradi. Yozilayotgan har bir gapda o‘quvchining ijodkorligi, mustaqil fikrlash barq urib turmog‘i kerak.

Inshoning “Xulosa” qismida esa o‘quvchilarning insho mavzusi bo‘yicha umumiy xulosalari, mazmunning hozirgi davr bilan bog‘liq jihatlari, asarning tarbiyaviy ahamiyati, timsollarning zamondashlarimiz uchun namunaviy tomonlari haqida fikrlar yuritiladi. Xullas, insho yozish o‘quvchidan, birinchi navbatda, bilim va malaka, e’tibor, mustaqil fikrlash hamda ijodkorlikni talab qiladi.

Nutqiy xatolar 3 turga ajratiladi: lug‘aviy-uslubiy, morfologik-uslubiy, sintaktik-uslubiy.

O‘quvchilar yo‘l qo‘ygan xatolarni guruhlash, ularning turlarini aniqlash va har bir xatoning kelib chiqish sabablarini o‘rganish asosida nutqqa oid xatolarni to‘g‘rilash va ularning oldini olish tizimi ishlab chiqildi:

1. Nutqqa oid xatolarni o‘quvchilar daftalarida to‘g‘rilash
2. Sinf o‘quvchilari uchun umumiyl bo‘lgan nutqqa oid xatolar ustida sinfda ishlash
3. Ayrim individual xatolar ustida darsdan tashqari vaqtida ishlash , xatoni topish, tushuntirish va to‘g‘rilash
4. Yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan nutqiy xatolarning oldini olishga qaratilgan uslubiy mashqlar tizimi
5. O‘quvchilarni tuziladigan matn leksikasidan ayrim sintaktik qurilmalardan foydalanishga tayyorlash maqsadida har bir hikoya, insho, bayondan oldin uni til jihatidan mashq qilish
6. Imkonim boricha grammatik mavzu o‘rganilayotganda, shu mavzu xatoning oldini olish uchun asos bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatish-tushuntirish
7. O‘quvchilarni yozga insho va bayonlarini o‘zлari tekshrishiga va mustaqil takomillashtirishga maxsus o‘rgatish.

O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishdagi muvaffaqiyat 3 ta asosiy omilga bog‘liq:

1. So‘zga e’tibor bilan munosabatda bo‘lish, o‘quvchilarning ko‘p mutolaa qilishi, atrofidagi kishilarning to‘g‘ri va ifodali nutqi ya’ni nutqiy sharoit
2. Bolalarning nutqiy tajribasi qanday tashkil etilishi
3. Nutq o‘stirishda o‘qituvchining til nazariyasiga, grammatikaga, leksikologiya, stilistika elementlariga soslanish ko‘nikmasi.

III BOB. O'QUVCHILARNING INSHO YOZISH MALAKALARINI OSHIRISH SAMARADORLIGI

3.1. Ona tili darslarida o'quvchilarining insho yozish malakalarini oshirishga xizmat qiluvchi dars ishlanma namunasi

Ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish ularning ongini rivojlantirish bilan bir butunlikni tashkil qilib, u uch yo'nalishda amalga oshiriladi.

Birinchi yo'nalishda o'quvchilarning so'z boyligini kengaytirish nazarda turiladi. O'quvchilar so'z boyligi maktabda o'tiladigan barcha fanlarni o'rghanish jarayonida orta boradi. Ona tili darslarida esa lug'at ustida ishslash, mashq bajarish, notanish so'zlamni lug'atdan topish yo'sinida olib boriladi.

Ikkinci yo'nalish o'zbek adabiy tili me'yorlarini o'rgatishdir. Me'yorni singdirish o'quvchilar nutqida uchraydigan shevaga xos so'zlarni bartaraf qilishdir. Buning uchun o'qituvchi o'zi ishlayotgan hududdagi sheva xususiyatlarini puxta o'r ganib chiqib, shu asosda ish ko'rish kerak.

Uchiinchi yo'nalish esa o'quvchilarda fikrni og'zaki va yozma bog'lanishli bayon qilish malaka va ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Kishining o'z fikrini mantiqiy izchillik bilan adabiy til me'yoriga rioya qilgan holda bayon qila olishi bog'lanishli nutq hisoblanadi. O'quvchilar nutqi, ko'pincha, oila, maktab, o'qish, radio, televiideniya va kinoning ta'siri bilan shakllanadi. O'quvchilar nutqining adabiy til me'yorida rivojlanishida ona tili va adabiyot darslarining ijobjiy ta'siri katta. O'qituvchi bolalarni nimaga o'rgatish zarurligini, bog'lanishli nitqdan qanday ko'nikmalarni shakllantirish kerakligini aniq tasavvur qilgandagina vaqt dan unumli foydalanadi. Quyida ana shunday maqsadlarga xizmat qiluvchi dars namunasi keltirildi:

Mavzu: Adabiy va adabiy – ijodiy mavzulardagi insholar

Darsning maqsadi:

- a) ta'limiy: o'quvchilarga insho, uning turlari, adabiy, adabiy-ijodiy mavzulardagi insholar haqida bilim berish;

- b) tarbiyaviy: o‘quvchilarni ona tilini saqlash va hurmat qilish ruhida tarbiyalash;
- d) rivojlantiruvchi: o‘quvchilarni mustaqil fikrlash va mushohada yuritish, qoidalari asosida xulosa chiqarishga o‘rgatish.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi

Darsning usuli: guruhlarda ishlash, “Rasmni to‘ldir” usuli, testlar, grammatik mashqlar.

Kutilayotgan natija: malaka hosil qiladi, qoidalarni amaliyatda qo‘llay oladi.

Darsning jahozi: kartochkalar, ko‘rgazmalar, testlar, tarqatmalar, darslik, 8-sinf ona tili darsligi.

Tashkiliy qism:

Sinfga kirib, o‘quvchilar bilan salomlashib, o‘quv xonasining tozaligi ko‘zdan kechiriladi. Davomat tekshiriladi, o‘quvchilarning soniga qarab, ular ikki guruhgaga ajratiladi.

Ma’naviy daqiqa.

O‘tilgan darsning o‘zlashtirilganligini tekshirish:

1. Savollarga javob: O‘quvchilar ramziy “Zakovat qutisi”dan o‘tilgan mavzu yuzasidan savollar olishib, ularga javob beradilar.
1. Tarqatmalar bilan ishlash: ikkala guruhgaga quyidagi kabi tarqatmalar tarqatiladi:
 - 1.“Alpomish” dostoniga reja tuzing.
 - 2.“Ravshan” dostoniga reja tuzing.

Yangi mavzu bayoni:

Yangi dars mavzusi va rejasi sinf taxtasiga yoziladi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga aqliy hujum boshlaydi:

Sizga birinchi sinfdan tanish bo‘lgan oddiy yozma tasvirlar, rasm asosidagi hikoya, turli xil maktublar ham inshoga o‘xshaydi. Lekin ularni haqiqiy insho deb bo‘lmaydi. Chunki bunday yozma ishlarda o‘quvchining mustaqilligi va ijodiyligi chegaralangan bo‘ladi. Insho nima?

O‘quvchilar: - muayyan badiiy asar yoki undagi qahramonlar haqidagi insho adabiy mavzudagi inshodir. Bunday mavzudagi inshoda biror asar yoki qahramonlar taqdiri tahlil qilinadi.

Adabiy-ijodiy mavzudagi inshoda biror badiiy asar va unda ishtirok etuvchi qahramonlar taqdirini tahlil qilishda o‘quvchi o‘z mustaqil fikri bilan yondashadi. Ya’ni adabiy-ijodiy inshoda ijodiy fikrlashga katta eetibor beriladi. Bu insho turining adabiy mavzudagi inshodan farqi ham ana shunda.

Quyida adabiy va adabiy-ijodiy mavzudagi insholarga namuna berilgan:

Mavzu: Alisher Navoiy lirkasida insonni sevish va adolatparvarlik g‘oyasining berilishi

Reja:

I. Kirish. Alisher Navoiyning lirk merosi haqida ma’lumot.

II. Asosiy qism:

1. Alisher Navoiy lirkasining g‘oyaviy yo‘nalishlari to‘g‘risida.
2. Shoh asarlarida chinakam insoniy fazilatlarning ulug‘lanishi.
3. Shoир she’rlarida inson timsoli.
4. Navoiy asarlarida adolatparvarlik g‘oyalarining tarannum etilishi.

III. Xulosa. Shoир g‘oyalari amalda.

Mustahkamlash. Mavzu yuzasidan mashqlar bajarish.

Mavzu yuzasidan mashqlar musobaqa tarzida ishlanadi. Qaysi guruh a’zolari mashqni to‘g‘ri va tez bajarsa, o‘sha guruh g‘olib deb topiladi.

❑ Mashq. Guruhlarga bo‘linib, biror badiiy asar bo‘yicha insho mavzulari tuzing. Shulardan bitta mavzuning mufassal rejasini shakllantiring. Buning uchun dastlab qanday bilimlar zarurligini esga oling.

❑ Mashq. O‘zingiz yoqtirgan biror badiiy asar asosida adabiy-ijodiy insho uchun mavzular tanlang. Shu mavzular bo‘yicha murakkab reja asosida insho yozing.

❑ Mashq. *Quyida adabiy va adabiy-ijodiy insholarning mavzulari aralash holda berilgan. Ularni ajratib yozing.*

«Alpomish» dostonida qahramonlik tasviri. 2. A.Qodiriy – tarixiy romanlar ustasi. 3. Men sevgan adib. 4. H.Olimjon – lirk shoир. 5. «Sen yetim emassan»

she'ridan olgan taassurotlarim. 6. A.Qahhor – kichik hikoyalar ustasi. 7.«Mehrobdan chayon» romanida xonlik tuzumi illatlarining fosh etilishi. 8.Zulfiya – men sevgan shoira.

2. “Rasmlarni o‘qish mashqi”

O‘quvchilar 5-6 kishilik kichik guruhlarga ajraladi va ularga istalgan ko‘rinishdagi rasmlar tarqatiladi.

1-bosqich: O‘qituvchi har bir guruh a’zosidan rasmda ko‘rgan biron tasvirning nomini yozishni so‘raydi.

2-bosqich: Shu so‘z ishtirokida rasm asosida gap tuzish topshiriq qilib beriladi.

3-bosqich: Tuzilgan gaplar umumlashtirilib, kichik hikoya yaraladi va sarlavha tanlanadi.

↗ Nazorat savollari:

1. Adabiy mavzudagi inshoda nimalar tahlil qilinadi? Misol keltiring.
2. Adabiy-ijodiy mavzudagi inshoga qanday yondashiladi? Uning adabiy mavzudagi inshodan farqi nimada?
3. Insho rejasiga qo‘yiladigan asosiy talablarni ayting.
4. Sodda va murakkab rejalar bir-biridan qanday farq qiladi?
5. Insho qanday qismlardan tashkil topadi?
6. Kirish qismida nimalar bayon etiladi?
7. Asosiy qasm inshoning qancha foizini tashkil qiladi?
8. Xulosa qismida mustaqil fikr bildirish mumkinmi?

Kichik guruqlar bilan ish olib borishning eng samarali usul va metodlari orasida “Menyu” metodi ajralib turadi. Bunda sinfdagi o‘quvchilari kichik guruhga bo‘linadi. Bu o‘yinda o‘quvchilar aniq topshiriqni bajarishadi. O‘qituvchi har bir guruh uchun alohida topshiriq tayyorlaydi. Berilgan insho turi bo‘yicha o‘quvchilar insho yozishadi.

3.Sardorlar bellashuvi. Ikkala guruh sardorlari sinf taxtasida mavzuga

oid tayanch tushunchalarini izohlaydilar:

Tayanch tushunchalar:

- Insho
- Adabiy mavzudagi insho
- Adabiy-ijodiy mavzudagi insho
- Epigraf
- Reja
- Inshoning xomaki nusxasi
- Inshoni oqqa ko‘chirish¹⁹.

Uyga vazifa : “Navoiy – g‘azal mulkining sulton” mavzusida insho yozib kelish.

Bunda o‘quvchilarga quyidagi eslatma beriladi²⁰:

Badiiy uslubda ijodiy matn yaratayotgan o‘quvchiga esdalik

1. Tuzayotgan gaplaringiz uchun tanlayotgan so‘zlarining jarangdorlik, ifodalilikni ta’minlasin.
2. Odamlarni, voqyea-hodisa, narsa-buyumlarni kitobxon yaqqol ko‘z oldiga keltirsin uchun bo‘yoqdor, ta’sirchan so‘zlar, badiiy tasvir vositalari tanlashga harakat qiling.
3. Gaplarda emotsional-ekspressiv leksik va grammatik vositalarni ishlating.
4. Gaplarning sintaktik jihatdan rang-barang bo‘lishiga e’tibor bering.
5. Matnda tabiat go‘zalliklarini aks ettirishga harakat qiling.
6. Matnda obrazlilik asosida tag ma’no – voqyelikka, odamlarga turlichalar munosabat aks etsin.

¹⁹ www.ilm.uz

²⁰ Мавлонова К. Ўқувчиларни бадиий ижодга ундаш методикаси. Тил ва адабиёт таълимининг долзарб масалалари: Рес.ил.-амал.конф. матер. – Тошкент, 2013 йил. –Б. 67-70.

3.2. Tajriba-sinov ishlari tahlili

Tajriba-sinov ishlari Toshkent shahar Shayxontohur tumanidagi 34- va Toshkent viloyati Yangiyo‘l tumanidagi 34-maktablarda olib borildi. Tajriba-sinov ishlari 2 bosqichda tashkil etildi: tajribadan oldin va tajribadan keyin.

DTSda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalariga nisbatan qo‘yilgan talablar orasida fikrni yozma ifodalash asosiy parametr sifatida ajratilgan. Shuning uchun tajriba-sinov ishlari davomida 5-sinfda “Mening orzuyim”, “Do‘stlik nima?” 6-sinfda “O‘zbekiston – mening Vatanim”, “Bir kunlik ish rejami” kabi mavzularda yozma ishlar olindi.

Bizga ma’lum ediki, o‘quvchilar matn mavzusiga mos fikr topishda; fikrni to‘g‘ri, mantiqiy izchillikda bayon qilishda; uni mantiqiy bo‘laklarga ajratishda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladilar. Biz olingan yozma ishlarni quyidagi xususiyatlarga ko‘ra baholadik:

fikrning mantiqiy izchilikda ifodalanganligi;
fikr doirasining kengligi;
tavsifning mavzuga muvofiqligi;
so‘zni maqsadga muvofiq ravishda qo‘llash;
ma’nodosh, uyadosh, zid ma’noli so‘zlar va iboralardan foydalanganlik;
so‘zni noo‘rin takror ishlatish;
nutqning nutq sharoitiga muvofiqligi;
nutqning mazmundorligi;
matnning axborot berish darajasi.

O‘quvchilarda insho yozish bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

5-sinf (30 nafar o‘quvchi)

Sinflar	O‘quvchilar soni	O‘zlashtirish darajalari		
		Yuqori	O‘rta	Quyi

Tajriba darslaridan oldingi	30	9	6	15
Tajriba darslaridan keyingi	30	14	7	9

Tajriba boshida yuqori ko‘rsatkichlar egalari 9 ta “a’lo” va 6 ta “yaxshi” 15 ta “qoniqarli” baho olishgan bo‘lsa, tajriba so‘ngida ular muvofiq ravishda 14 ta “a’lo” va 7 ta “yaxshi” 9 ta “qoniqarli” baho olishdi. Yoki past ko‘rsatkich 15 tadan 6 taga kamaydi.

6-sinf (34 nafar o‘quvchi)

Sinflar	O‘quvchilar soni	O‘zlashtirish darajalari		
		Yuqori	O‘rta	Quyi
Tajriba darslaridan oldingi	34	14	8	12
Tajriba darslaridan keyingi	34	20	10	4

Tajriba boshida yuqori ko‘rsatkichlar egalari 14 ta “a’lo” va 8 ta “yaxshi” 12 ta “qoniqarli” baho olishgan bo‘lsa, tajriba so‘ngida ular muvofiq ravishda 20 ta “a’lo” va 10 ta “yaxshi” 4 ta “qoniqarli” baho olishdi. Yoki past ko‘rsatkich 12 tadan 4 taga kamaydi. Oddiy matematik tahlillarning o‘zi qo‘yilgan vazifalarning bajarilganini, olg‘a surilgan g‘oyalarning esa to‘g‘rilagini isbotlab turibdi.

Tajriba-sinovdan ma’lum bo‘ldiki, nazorat sinflari o‘quvchilarining matn yaratish malakalari sinov sinflaridagiga qaraganda ancha past. Ularning ko‘pchilik qismi ifoda vositalarini nutqda qo‘llash, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda bayon qilishda hali ham jiddiy qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Bu

hol ona tilidan ta’lim mazmunini yangilash va takomillashtirish ishini biz maxsus tadqiq etilmagan, adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan yo‘nalishlar bo‘yicha davom ettirish ijtimoiy-iqtisodiy zaruriyat ekanligidan dalolat beradi.

Tajriba boshida yuqori ko‘rsatkichlar egalari 9 ta “a’lo” va 6 ta “yaxshi” 15 ta “qoniqarli” baho olishgan bo‘lsa, tajriba so‘ngida ular muvofiq ravishda 14 ta “a’lo” va 7 ta “yaxshi” 9 ta “qoniqarli” baho olishdi. Yoki past ko‘rsatkich 15 tadan 6 taga kamaydi. Oddiy matematik tahlillarning o‘zi qo‘yilgan vazifalarning bajarilganini, olg‘a surilgan g‘oyalarning esa to‘g‘riligini isbotlab turibdi.

XULOSA

Insho – ijodiy ish: o‘quvchidan faollik, qiziqish, fikr bildirishni talab qiladi. Material tayyorlash, uni tartibga solish, insho kompozitsiyasi va rejasi haqida o‘ylash, logik bog‘lanishni belgilash, so‘z, so‘z birikmasini tanlash, gap tuzish va uni o‘zaro bog‘lash, imloni tekshirish kabi barcha murakkab ishlar o‘quvchidan aqliy kuchini to‘la ishga solish bilan birga o‘z ma’naviy faoliyatini boshqarish ko‘nikmasini ham talab etadi. Bu murakkab jarayonlarni amalga oshirish uchun o‘quvchilarda insho yozish malakalarini takomillashtirish lozim bo‘ladi. Biz bu borada birinchi bobda insho mavzusining ilmiy-metodologik adabiyotlarda yoritilishi hamda DTS da yozma nutqqa qo‘yiladigan talablarni o‘rgandik. Shu talablar asosida o‘quvchilarning hozirgi kundagi insho yozish bilim, ko‘nikma va malakalarining holatini aniqlash maqsadida o‘qituvchilardan so‘rovnama o‘tkazildi va o‘quvchilarning insho yozish malakalarining hozirgi holati o‘rtta darajadaligi aniqlandi. So‘rovnomadagi natijadan kelib chiqqan holda ikkinchi bobda o‘quvchilarning yozma nutqini shakllantirish, buning uchun o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish, bog‘lanishli nutq tuzish, shu orqali o‘quvchilarni og‘zaki va yozma insho yozishga tayyorlash ko‘zda tutildi. Bu ikkinchi bobda jarayon bosqichma-bosqich tarzda amalga oshirildi. O‘quvchilarning so‘z boyligini oshirishga qaratilgan usul: “Yon daftarcha” usuli ishlab chiqildi. Bog‘lanishli nutq tuzish malakasini shakllantirish uchun esa “MBYT” (so‘z-gap-matn) metodi, “Rasmlarni o‘qish mashqi”, “So‘zlarni to‘g‘ri joylashtir” kabi usullar ishlab chiqilda va takomillashtirildi. Keyingi bosqich o‘quvchilarni og‘zaki va yozma inshoga tayyorlash bosqichi bo‘lib, bu bosqichda ham turli usul va metodlar ishlab chiqildi va tavsiya qilindi. Ya’ni bu usullarga: “Qayta hikoya qilish” yoki “Qayta bayon qilish”, “Maktub” metodi hamda multimedia vositalaridan foydalangan holda matn tuzish kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Bundan tashqari insho yozishda yo‘l qo‘yiladigan turli xil xatoliklarni bartaraf etish va ularning oldini olishga qaratilgan qiziqarli mashqlar hamda uslubiy tavsiyalar ishlab chiqildi. Bularga “Tushunchalar tahlili”metodi, “Grammatik kim ochdi savdosi” mashqi kabilar ishlab chiqildi. Yuqoridaq metod va usullarning barchasi o‘quvchilarning

insho yozishgacha bo‘lgan jarayonini qamrab olgan bo‘lib, insho yozishda bularning barchasi poydevor vazifasini bajaradi.

Uchinchi bobda yuqoridagi metod va usullar bosqichma-bosqich tarzda amaliyotga tatbiq qilindi. Amaliyot jarayoni Toshkent shahar Shayxontohur tumanidagi 34-maktab hamda Toshkent viloyati Yangiyo‘l tumanidagi 34-umumta’lim maktablarida amalga oshirildi. Amaliyotning ishtirokchilari sifatida mактабning 5-6-sinflari olindi. Bu jarayonda birinchi navbatda o‘quvchilarning hozirgi kundagi insho yozish malakalarining holati aniqlandi va reyting darjasи chiqarildi. Keyingi jarayonda esa yuqoridagi usul va metodlar amaliyotga tatbiq qilindi. Tajriba-sinov oxirida o‘quvchilarga turli xil mavzularda insho yozdirildi. Tajriba-sinovdan ma’lum bo‘ldiki, nazorat sinflari o‘quvchilarining matn yaratish malakalari sinov sinflaridagiga qaraganda ancha past. Ularning ko‘pchilik qismi ifoda vositalarini nutqda qo‘llash, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda bayon qilishda hali ham jiddiy qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Bu hol ona tilidan ta’lim mazmunini yangilash va takomillashtirish ishini biz maxsus tadqiq etilmagan, adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan yo‘nalishlar bo‘yicha davom ettirish lozim.

GLOSSARIY

Adabiy mavzudagi insho (Literary work) – ta’lim dasturida qayd qilingan, dars jarayonida o‘tilgan mavzular asosida yoziladigan, darslar va darsliklardagi ma’lumotlarga o‘quvchining munosabati, shaxsiy fikrlari ifodalanadigan, ijodiy yondashuv asosidagi yozma ishdir

Adabiy nutq (Literary speech) – muayyan tarixiy bosqichlarda ishlangan, qat’iy me’yorlarga ega bo‘lgan nutq ko‘rinishidir

Batafsil bayon (Detailed work) – yozuvchi uslubiga xos xususiyatlarni: xarakterli tasviriy vositalar, detallar, uslubiy-sintaktik xususiyatlarni, iboralarni saqlagan holda to‘liq bayon etishni nazarda tutadi

Bayon (Essay) arabcha “aniqlik”, “ravshanlik”, “tavsiflash”, “ifodalash” ma’nosidagi so‘z bo‘lib, o‘qib yoki aytib berilgan biror matn asosida yozib chiqilgan ish; yozma ish

Diktant (Dictation) lotincha *dictare* “hadeb gapiravermoq”, “takrorlamoq”; “aytib turib” ma’nolarini ifoda etadi. Imloviy va punktuatsion qoidalarning o‘zlashtirilish darajasini tekshirish uchun aytib turib yozdiriladigan yozma ish

Erkin mavzudagi insho (Essays which free topics) adabiyot fani dasturida qayd etilmagan, ijtimoiy hayotning muhim masalalari, milliy qadriyatlar, urf-odat, an’analar, davr mafkurasi, yoshlar faoliyati bilan bog‘liq axloqiy, ma’naviy-ma’rifiy mavzularda yoziladi

Ijodiy-tavsifiy matn (Literary-artistic text) – voqe-a-hodisa, voqelikka so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan bildirilgan munosabat asosida yuzaga keladi. Ma’lum voqe-a-hodisalarga, narsa-buyum va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, badiiy-tasviriy vositalar, dalillar bilan ta’riflash, izohlash ijodiy-tavsifiy matnga xos xususiyatlardir. Insho ijodiy-tavsifiy matn turi hisoblanadi.

Imlo xatolari (Orthographic mistakes) – kirill va lotin alifbosi asosidagi yozuv qoidalari farqlamaslik, so‘zlarni yozma tarzda ifodalashda, qo’shib, ajratib, chiziqcha bilan yozishda, tutuq belgisini qo’llashda yo‘l qo‘yiladigan xatolar

Insho (Essay) - Ma`lum bir mavzu yuzasidan o`quvchilarning o`z fikrlarini ifodalish vositasi

Izlanish (Reasearching) – o‘ylash, xotirada tiklash, so‘rash, lug‘at, qomus, internet manbalaridan foydalanish asosida bilimlarni boyitish

Izohli diktant (Commented dictation) – o`quvchilarni matn tarkibidagi imlosi qiyin so`zlar bilan ishslashga o`rgatadi

Ko‘rsatish diktanti (Demonstrative dictation) – yangi mavzuni yoritishga va mustahkamlashga xizmat qiladi

Kuzatish (Observing) – berilgan topshiriq asosida til hodisalarini tahlil qilish

Lug`at diktant (Dictionary dictation) – o`rganilgan imlo qoidalarini mustahkamlash, o`quvchilar lug`atini boyitish maqsadida olinadi

Ma’lumot xarakteridagi bayon (Essay throough information) – bayonning buturida o‘quvchilardan, eng avvalo, matnning asosiy voqealari yoki voqea-hodisalar ketma-ketligini to‘g‘ri bayon qilish talab qilinadi. Ma’lumotnomma matnida bo‘lib o‘tgan voqea-hodisa yoki mavjud holat haqida shunchaki axborot beriladi, asosan, uslubiy betaraf so‘zlardan foydalaniladi.

Mavzu (Theme) – arabcha “joylashtirilgan”, “to‘qib chiqarilgan”, “tema”, “syujet” ma’nolarini ifodalaydi. “Ilmiy tadqiqot, badiiy asar, fikr-mulohaza yuritish, suhbat, ma’ruza va sh.k. uchun tanlab olingan obyekt” tushunchasini aks ettiradi

Muhokama bayon (Discussional dictation) – bu o‘rinda matnning asosiy tezislarini ilg‘ab olish va qayta hikoya qilishda mantiqiy jihatdan asoslash va fikrlar o‘rtasidagi oraliq ifodani yetkazib berish talab etiladi.

Murakkab tarkibli matn (Complicated text) – biror g‘oya, mavzu bilan bog‘liq bo‘lgan fikr ifodalanib, uning tarkibi qismlar, boblar, paragraflardan tashkil topadi

Qiyoslash (Comparing) – tizimdagи hodisalarini o‘zaro taqqoslay bilish

Reja (Plan) – ish-faoliyatni tartibga solish, amalga oshirish rejimidir. Reja forscha-tojikcha “kir yoyiladigan ip”, “arqon”; “saf”, “qator” ma’nosidagi so‘z bo‘lib, biror ishni tartibi bilan va o‘z vaqtida bajarish uchun oldindan belgilab olingan aniq yoki taxminiy mo‘ljal, belgili tartib, qoida, o‘lchovni bildiradi

Saylanma diktant (Chosen dictation) – o`rganilgan imlo qoidalarini mustahkamlash, ularni amalda qo`llashga yordam berish bilan birga yordam beradi

Sinov insholari (Exam essays) o`rganilgan mavzularga doir bilimlarni, insho yozish ko`nikma va malakalarini sinash hamda baholash uchun muayyan mavzular tugagandan so`ng, choraklar yoki o`quv yili oxirida nazorat ishi sifatida, davlat attestatsiyalarida, olimpiadalarda, ijtimoiy-gumanitar sohalarga doir tanlovlarida o`tkaziladi

Sodda tarkibli matn (easy component's text) – bir yoki bir necha gaplardan iborat bo`ladi. Bunday matnlar xabar, maqol, matal bilan ifodalanib, hajmi jihatidan kichik bo`lsa-da, ma'lum maqsadda shakllantiriladi

Ta'kidiy diktant (Stressed dictation) – o`rganilgan mavzular bo`yicha qoidalarni yodlatishga, gaplarni tahlil qilishga o`rgatishga xizmat qiladi

Ta'limiy insholar (Scientific essays) sinfda yoki uyda o`quvchi tomonidan yozilib, ijodiy fikr yuritishga, mavzuni to`g`ri bayon qilishga qaratiladi

Tasviriy insholar (Imaginary essays) – turmushdagi narsa-buyumlar, hayotdagি voqeа-hodisalar, insonlar, jamiki jonli va jonsiz mavjudotning muhim belgilari, xususiyatlarini yoritishga mo`ljallangan insholardir

Tinish belgilari xatosi (Functional mistake) – tinish belgilarni qo`llash bilan bog`liq xatolar. Maqsad, fikr og`zaki nutqda ma'lum ohang bilan, yozuvda esa gapning grammatik qurilishi va tinish belgilari orqali aks ettiriladi

Uslubiy xatolar (Stylistic mistake) – so`z tanlash, sinonim, paronimlarni, qo`shimchalarni noto`g`ri qo`llash bilan bog`liq xatolar

Yozma ish (Writing work) – imiy xarakterdagi yozma ishlar, yozma shaklda bajariladigan nazorat turlari, topshiriqlar, ko`chirib yozish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
2. Islom Karimov “O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” – T.: Ma’naviyat, 2008.
3. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olivjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида” ги ПФ-4797 сонли Фармони. 2016 йил 13 май.
5. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 2017-yil 7-fevraldagagi farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi qarori. Xalq so‘zi gazetasи, 2017-yil, 21-aprel.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – T.: O‘zbekiston, 2014.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни //Ўзбекистоннинг янги Қонулари: Тўплам. – Т., 1996. – Б. 20-30.
10. Ўзбек мактабларида она тили таълими концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. – 1994. – № 1. – Б. 8-13.
11. Kompetensiyaga yo‘naltirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi: Ona tili, adabiyot, o‘zbek tili (5-9 sinflar). – Toshkent. 2016.
12. Абдиев М., Сафаров П., Ноанъанавий дарс шакллари. (Она тили ва адабиёти учун қўлланма). – Самарқанд. 1996. 22б.
13. Алиев А. Ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилияти. – Т., 1991. – 40 б.

14. Almamatov T., Yadgarov Q. va Almamatova Sh. O‘zbek tilini o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish. –Toshkent, 2013.
15. Долимов С. Таълимий баён ва ишо: Саккиз йиллик мактабнинг она тили ва адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. – Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1964. – 102 б.
16. Doug Lemov. Teach Like a Champion. Jossey-Bass; 1 edition (April 6, 2010).
17. Jalolova L. Yozma nutq o‘stirish metodikasi(ma’ruza matni). Andijon, 2009-yil, 27-bet.
18. Жўраев Р.Х., Раҳимов Б.Х., Холматов Ш.Ф., Янги педагогик технологиялар. – Т.: Фан, 2005. 66 б.
19. Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда педагогик технологиялар. –Т., 2008. 181 б.
20. Yusupova Sh., G‘ozziyeva O. Ona tili o‘qitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi. – Т.: Bayoz, 2013.
21. Йўлдошев Ж.Ф. Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Т.: Фан ва технология, 2008. 130 б.
22. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари: қўлланма. – Т.: Ўқитувчи., 2004.
23. Йўлдошев Р., Рихсиева М. Иншолардаги матний хатолар, уларни тузатиш методикаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2018 йил. 132 б.
24. Зиёмуҳамедов Б., Педагогик технология – замонавий миллий модели. – Т., 2009. 103б.
25. Зиёмуҳаммадов Б, Абдуллаева Ш., Илғор педагогик технология: Назария ва амалиёт. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2001.
26. Madayev O. v.b. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – 104 b.
27. Мавлонова К. Ўқувчиларни бадиий ижодга ундаш методикаси / Тил ва адабиёт таълимининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2013. – Б. 67-70.

28. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг ижодий қобилияларини камол топтириш / Ҳозирги замон фалсафаси: муаммо ва ечимлар. Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2014. – Б. 257-259.

29. Мавлонова К. Ўқувчилар ёзаётган иншоларнинг тил хусусиятлари / Кадрлар тайёрлаш миллий дастури – «Ўзбек модели»нинг ажralmas қисми. Республика илмий-амалий конференция материаллари (1-қисм). – Тошкент, 2016. – Б. 248-249.

30. Mavlonova K. O‘quvchining yozma nutqi qanday shakllanadi? // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2015. – № 11. – B. 24-25.

31. Mavlonova K., To‘ychiyeva N. Insho- ijodiy va aqliy mehnat mahsuli. Ўзбекистон: тил ва маданият. Тил таълимининг долзарб масалалари. – Toshkent, 2017.

32. Мавлонова К. Ўқувчи иншони қандай ёзмоқда? // Umumta’lim fanlari metodikasi. –Тошкент, 2017 йил, №4. –Б. 6-8.

33. Mahmudov M., Nurmonov A., Sobirov A. Ona tili. Umumiyoq o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. – T.: Tasvir, 2010. – 128 b.

34. Очилов М., Янги педагогик технологиялар. – Қарши: Насаф. 2000.

35. Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 2003.

36. Roziqov O.v.b. Ona tili didaktikasi. – T: Yangi asr avlodni nashriyoti, 2005.

37. Сатторова Н. Ўқувчиларнинг иншо ёзиш малакаларини такомиллаштириш (5-синфда она тили ўқитиш жараёнида): Пед. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 141 б.

38. Саидахмедов Н. Янги педагогик технология моҳияти. // Халқ таълими. 1999. 1-сон, 100-бет.

39. Толипов Ў. Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Т.: Фан, 2006.

40. To‘xliyev B., Shamsiyeva M, Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. 2010.

41. Qodirov M., Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2014. – 144 b.
42. G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. – T: Fan va texnologiyalar, 2012.
43. G'ulomov A., Ne'matov H. Ona tili ta'limining mazmuni. – T.: O'qituvchi, 1995.
44. Xolmonova Z., Mavlonova K., Saidaxmedova O. Yozma ishlarni o'tkaish metodikasi fanidan o'quv-uslubiy majmua. 2017.

Elektron sayt materiallari:

<http://uza.uz/oz/documents/alisher-navoiy-nomidagi-toshkent-davlat-zbek-tili-va-adabiye-13-05-2016>

<http://navoiy-uni.uz/uz-l/content/ozbek-tili-va-adabiyoti-boyicha-malakali-mutaxassislar-tayyorlashning-yangicha-tamoyillari>

<http://www.ziyonet.uz/>

<http://www.pedagog.uz/>

www.forum.uz